

81 2 кз
А-45

М.Қ. АЙЫМБЕТОВ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ
ЖАҢА ТАРИЙХЫ
БОЙЫНША ОЧЕРКЛЕР**

Нукус- Илим - 2021

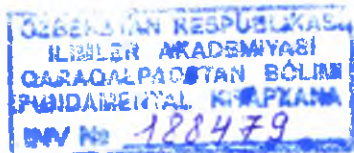
81 2 Ky
A 45

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕУ
ИНСТИТУТЫ

М.Қ. АЙЫМБЕТОВ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ЖАҢА
ТАРИЙХЫ БОЙЫНША
ОЧЕРКЛЕР**

Нукус-Илим-2021

УОК: 811 (512.121)
КБК: 81.2 қар.
А-45

Айымбеков М.Қ. Қарақалпақ тилинің жаңа тарихы бойынша очерклер. – Нөкис: «Илим», 2021. 100-б.

Монография қарақалпақ тили тарихында орын алған реал уақыялар тийкарында жаратылды. Үлкемізде жүзеге келген сиясий уақыяларға байланысы араб жазыуынан латынға, латын графикасынан рус шрифтына өтиу кориниселери мүмкиншіліклери барынша хәр тәрсіпсеме сөз етилди. Қааа берсе миллий-рус еки тилликтиң раўажланьу механизмлериниң сиясий уақыялары сәўлелендирилип барылды.

Ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ тилинің раўажланьу жольна объектив баҳа берилди.

Бул сиясат қарақалпақ тилинің тарихында биринши мәрте жаратылып атыр. Сол сыяқлы ана тилимиздиң усы күнимизге дейин жетип келиўинде пидайылық көрсеткен инсанлардың хызметлери нәзерден шетте қалмады.

Монография материалларынан филолог-қәнигелер, ана тили, әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар, бакалавр бағдарындағы студентлер хәм кең жәмийетшилик пайдаланыўы мүмкин.

Усынылын отырған мийнет Өзбекстан Республикасының ғәрезсизлигиниң отыз жыллық юбилейине арналады.

Жуўаплы редактор:
ф.и.д. П.Нажимов

Пиқир билдириўшилер:
ф.и.д. А.Альниязов
ф.и.к. М.Қурбанов

УОК: 811 (512.121)
КБК: 81.2 қар.
А-45

КИРИСИҮ

Қарақалпақ тилинің ҳақыйқый тарийхын жаратыўда изерглеўшилердин мүмкиншиликлери қызыл империянын миллий тиллердеги алып баратырған сиясатына байланыслы искленген еди. Бул сиясаттан шетлеп өткенлер жәмийетте ҳәр тәрәпләмсе қууғынға дуушар болатуғын еди. Соның ушын да аўқымда жасап атырған басқа миллий халықлар қатарында қарақалпақ тилинің ҳақыйқый тарийхын жаратыўымыз ҳазирги күннің аҳмийетли мәселелериниң бири болып қалмақта.

Бурынғы тарийхта «лозунг» ке айланып үлгерген:

— Уллы Октябрь социалистлик революциясынан оянған қарақалпақ халқы;

— Қарақалпақ тили Октябрь революциясына дейин үйренилмеген тил;

— Қарақалпақ халқы кеңес хукимети орнағанға дейин сауатсыз болған. Бул хукимет орнағаннан кейин сауатлы бола баслаған;

— Өзиниң тағдирин өзи белгилеўши халық;

— Социалистлик қурылыста үлкен жеңислерди қолға кириткен халық хәм т.б.

Жоқарыдағы атап өтилген жеңислердин бәршеси Советлер Аўқамының Коммунистлик партиясының басшылығы арқасында әмелге асқанлығын көрсетти.

Бурынғы аўқамдағы бәрше миллетлердин гуманитар илимлериниң жаратылыўы усы «лозунг»лердин шегараларынан шығып кетпеўи тийис еди.

Ал миллий әдебиятларда болса «Мазмуны бойынша социалистлик, формасы бойынша миллий» шығармаларды дәретиў керек деген талапты ортаға қойды хәм оны қатаң түрде қадағалап барды. Миллий әдебиятлардың формаға ийе болыўлары уақыттын өтиўи менен жоқ болып кететуғынлықларын қызыл империянын жетекши сиясатшылары жақсы түсинген хәм узақты көре билген. Жиратылған бул формула аўқамдағы миллетлерди сапластырыўдың бир жолы еди.

Миллетлерди сапластырыў жолында тек ғана бир фронт бойынша емес, ал бир неше фронт бойынша алып барылды.

Соның ишінде миллий тиллерге келетуғын болсақ, онда араб жазыуынан латынға, латын жазыуынан кириллицаға өтиулериниң бәршеси миллий тиллерди сапластырыудың сиясий хәм стратегиялық бағдарлары болған. Ал еки тилликти, яғный миллий -рус тиллерин раўажландырыу сиясаты да бул бағдарлардың бири болып есапланған. Жаратылған еки тилликти раўажландырыу сиясаты болса, миллий тиллерди сапластырыудың ең соңғы хәм жуўмақлаушы басқышы болып есапланған.

Социолингвистиканың жетекши қәнигелери болса революцияға дейинги саўатсызлықты былайынша тәрийплеп өтеди: Әзербайджанда 5%, Кавказда, Поволжье, Орта Азияда болса саўатлы адамлар 1 ямаса 2% ти курағанлықларыш атап өтеди (Лукашенең хәм т.б., 1988, 80-б.).

Бирак бундай «Арифметика»ны қалайынша келтирип шығарғанлығы хаққында хеш қандай дереклерди көрсетпейди. Буның өзи елдеги саўатсызлық дәрежесин көрсететуғын процентлик көрсеткишлердин арнаулы сиясий буйыртпа тийкарында жаратылғанлығын көрсетеди. Бундай түрдеги фальсификация ислери Қарақалмақстан үлкесинде де алып барылды хәм үзликсиз түрде үгит-нәсият жумыслары алып барылды. Әлбетте, бул монографияда тил әтирапындағы жүзеге келген сиясий ойындар избе-из хәр тәреплеме ашып берилди хәм хәзирги күнниң көзқарасында баға берип барылды.

Усынылып отырған монографияның биринши бабында шет ел түркологларының қарақалпақ тили бойынша изертлеулері менен алынған жуўмақларына хәзирги күнниң көзқарасында баға берилди. Буның тийкаргы себеби бир қатар изертлеушилердин мийнетлеринде олардың алған нәтийжелерине хәмме ўақытта да дурыс баға бериле бермеди. Атап айтқанда, жол жөнекей алып барылған изертлеулер деген ұғым қалиплесип қалған еди.

Егер де шет ел түркологларын қарақалпақ тилин түркий тиллериниң классификациялық системасын дүзиу машқаласы менен байланыслы түрде алып барса оны жол жөнекей изертлеулер деп қарау надурыс болады. Бул машқала хәзирги күнге шекем өз шешимин таба алмауы, оның хәдден тыс курамалы екенлигиниң тийкаргы белгиси болып отыр. Бул орында шет ел түркологларының қарақалпақ тили бойынша алып барған жумысларына да объектив баға берилди.

Екинши бабында болса ана тилимиздиң араб жазыуынан латын жазыуына өтиу процеси хәр тәреплеме баян етиледі. Латын жазыуына өтиу себеплери менен Кеңес хукимети сиясатшыларының мақсети менен ўазыйпалары ашып берилди.

Жумыстың үшінши бабында латыннан кириллицаға өтиу процесси жөниндеги уақыялар сөз етилди. Кириллица сиясаты уллы империяның тил сиясатындағы алып барған тийкарғы стратегиялық бағдар болғанлығы жөниндеги ҳарекетлерге шолыу жасалды. Қала берсе миллий-рус еки тилликти рауажландырыу сиясатының мақсети менен уазыйпалары жөниндеги сиясий ойынлар исенимли материаллар жәрдеминде дәлийлlep берилди.

Ал төртинши бабында болса ғарезсизлик жылларында қабыл етилген тил ҳаққындағы нызам этирапындағы уақыялар жөниндеги пикирлер жәмлеседи. Бул нызамның қабыл етилиуи Қарақалпақстан Республикасының тарийхында сиясий уақыялар қатарынан орын алғанлығы сәулендирилди.

Жазыулардың алмасыу дәуириниң ҳақыйқый тарийхын жаратыу диссертациялық дәрежедеги илимий-изертлеу жумысларын әмелге асырыу, қалаберсе монографиялар менен илимий ямаса публицистик материалларды жәриялау қатаң қадағаланып барылды. Оған бойсынбаған зиялыларға ауыр жазалар берип отырды. Сол себепли жазыулардың алмасыу дәуири узак жылларды өзине алыушы сыр болып қала берди.

Бурынғы аўқамдағы жүзеге келген сиясий уақыяларға байланыслы миллий тиллерге болған көзқараслар өзгере баслайды. Бара-бара ол сиясий көринистеги дискуссияға айланады. Оның маиқалалары менен сиясатшыларда жақыннан араласа баслайды. Олар миллий тиллердеги узак жыллар даўамында жыйналып қалған маиқалалардың шешимин табыу жолында бас қатыра баслайды. Дискуссиялық материаллар республикалық газета-журналларда, радиотелевидение хәм рән-бәрән конференцияларда өз сәулесин тапты. Деген менен жүзеге келген бундай дискуссиялар терминлер этирапында болып, оның өриси шегераланған еди. Сол себепли тил ҳаққындағы нызамды жаратыу жолында бираз қыйыншылықларға дуўшар болады.

Ал өткен әсирдің отызыншы жылларындағы жазыулардың аламасыу сиясатына байланыслы болған экспедиция ағзаларына мудамы өмирине кәуип туўдырып туратуғын изертлеушилердин жумыс алып барыу мәртлиги менен пидайылықлары, сонша ислеген мийнетлердин бир неше мәрте сәтсизликлерге ушырауы, плюрализм пикирлериниң хәуиж алыулары, қарақалпақ тилиниң алфавити менен оның қағыйдалары жаратылмастан бурыш-ақ доретиуши тулғалардың сабақлықлар менен оқыу хрестоматияларын дүзип шығыулары өз ана тилине болған садықлықтың тийкарғы белгиси еди. Қалаберсе Едиге хәм Алпамыс дастанларының текстлерин араб жазыуынан латынға өткерип

Москва қаласындағы «Литиздат» баспасында бастырып шығарыуға ересе алыулары болса миллейликти кәстерлеу жолындағы теңитайы жоқ мийнетлердің бири болып қалды. Ал, Н.А.Баскаковтың Қарақалпақстан үлкесине келип, көлемли «Қаракалпакский язык» монографиясын дүзип, Москва қаласында бастырып шығарыуы менен биргеликте «Русша-қарақалпақша» хәм «Қарақалпақша-русша» сөзликлеринин жарық көриулері қарақалпақ тил билиминин рауажланыуына тийкар жаратты. Қасым Әуезовтың қарақалпақ тилинин душпанлары менен аяусыз гүреси, елимиздеги шөлкемлестирилген қарақалпақ тилиндеги биринши театр хәм басқа да толып атырған уақыяларды ядқа алатуғын болсақ, онда қарақалпақ тилинин тарийхы менен оның тил билиминин тарийхын ажыратып қарау мүмкин емес. Сол себепли жыйналған тарийхий мағлыұматларды бир жерге жыйнап классификацияланып шығылғаннан кейин оларға ҳазирги күнниң көзқарасында баха бериуге ҳәрекет еттик.

І БАП

ШЕТ ЕЛ ТҮРКОЛОГЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ БОЙЫНША ИЗЕРТЛЕУЛЕРІ

1.0. Дәслепки ескертиулер

Шет ел түркологларының қарақалпақ тилине болған қызығыушылықтары XVIII әсирден басланған. Бул тил бойынша өзлеринин изертлеу жумысларын алып барыулары арқалы рәңбәрәң жуумақларды шығарыуға ерискен.

Атап айтқанда Нью-Йорк, Париж, Берлин, Стокгольм хәм тағы да басқа орайлық қалалардың түрколог алымларының ортасында қарақалпақ тили әтирапында дискуссиялық пикирлер хәуиж алған.

Революцияға дейинги шет ел түркологларының изертлеу жумысларының нәтижелери кемситилип көрсетилиу жағдайлары болды. Олардың жумыслары жол жөнекей алып барылған деп көрсетилип берилди. Атап айтқанда, Пальмблад, Бальби, Радлов В.В., Березин И., Катанов, Вамбери, Менгес хәм т.б. Жоқарыдағы аталған алымлар түркологияның орайлық хәм қурамалы машқаласы менен изертлеу жумысларын алып барған. Бул машқала түркий тиллердің классификациялық дүзилисин жаратыудан ибарат болған. Олар узақ жыллар дауамында изертлеу жумысларын алып барыулары нәтижесинде биразлары хықыйқатлыққа жақын нәтижелерди қолға кириткен болса, айырымларының надурис жуумақларға келгенликлерин атап айтиуимиз керек.

Хәзирги күнге келип бул тиллердің жетпистен аслам классификациясы жаратылған болса да, олардың бирде биреуи дүния жүзлик түркологлары тәрепинен бир ауыздан мақуланбай отыр. Буның тийкарғы себеби, тиллер арасындағы жақынлық дәрижесин көрсететуғын өлшемлердің жаратылмағанлықлары менен байланыслы болып отыр.

1.1. Тунғыш жаңалықлар

Швециялы алым П.И.Табберт Стралленберг 1730-жылы Стокгольм қаласында «Европа хәм Азияның арқа хәм шығыс бөлімлері» атлы немец тилинде бастырылып шығарылған кітабы арқалы қарақалпақ тили хакқындағы мағлыұматларды баянлаған. Бул мағлыұматлар ана тилимиз хакқындағы билдирилген биринши рәсмий түрдеги мағлыұмат болып есапланады. Ол қарақалпақ тилин түркий тиллер топарына киргизип, өзиниң дүзген картасы бойынша қарақалпақларды Каспий хәм Арал теңизиниң арқа шығыс догерегиндеги Эмба хәм Сырдарьяның аралықларында жасайтуғынлықларын атап көрсеткен (Strahlenberg, 1730, p.23).

Ол 1676-жылы Штральзунд қаласында тууылған. Швеция армиясының офицери бөлып әскерий хызметин атқарған. Офицерлик дәрежесинен капитан болған. Полтава сауашында тутқынға алынған хәм Сибирдеги Тобольск мөканына сүргин етилген.

Табберт-Стралленберг Тобольск үлкесинде сүргинде жүрген жылларында хәр түрли миллет ўәкиллериниң зыялылары менен танысады хәм досласады. Олардың тили, әдебияты, үрп-әдетлери менен тарийхына қызығыушылығы оянады. Өз гезегинде бул миллет ўәкиллериниң тилин үйренип, бай лингвистикалық материалларды топлауға ериседи. Сонын ала сүргин мүддетин өтеп болғаннан кейин Стокгольм қаласына қайтып келгеннен кейин Тобольск үлкесиндеги жыйналған материаллар тийкарында илим-изертлеу жумысларын баслап жиберген.

Илимдеги интеграция жолларын өз ўақтында Табберт-Стралленберг өзиниң илим-изертлеу жумысларында қолланыуы арқасында бай этнографиялық хәм картографиялық материалларды топлауға ерисе алған. Сонын ала жыйналған материаллар тийкарында бақалы илимий жуўмақлардын нәтийжелерин шығара алған.

Табберт-Стралленберг он жылдан аслам сүргинде жүрген ўақтында илимий дәретиўшилик жумысларын тоқтатпайды. Бул жумысларды жүдә ауыр хәм қурамалы шөраятларда алып барады. Сол себепли оның алып барған изертлеу жумыслары әсте-ақырын алға жылжыған. Алымның рәнбәрен объектлер менен процесслерди дурыс қабыллауы, оларға анық диагнозларды қойыулары арқасында объектив шешимлерди келтирип шығарыуға ерисе алған. Өз гезегинде жүзеге келген бул жағдай жоқары нәтийжелерди қолға киритиўлерине себепши болады.

Хәзирги күнге дейин Табберт-Стралленбергтин изертлеу жумысларының нәтийжелерин сәулелендириүши жарык көрген китаплары өз әҳмийетин жоғалтқан емес. Ол илимнің хақыйкый пидәйысы болған.

Хәзирги күнде Тобольск қаласы хәм районы Россия федерациясының территориясына тийисли болып, 2020-жыдың мағлыұматларына мууапық онда 102279 пуқара жасайтуғынлықлары анықланған. Бул мәкән Россияның Тюмень ўәләятына тийисли. Миллий қурамын руслар (75,6%), татарлар (16 %), украинлар (2,5%) хәм де басқа миллет ўәкиллери (5,9%) қурайды.

Қарақалпақ тили бойынша көзге көринген басқа да шет ел түркологлары өзлериниң изертлеу жумысларын алып барды.

Клапрот қарақалпақ тилин түркий тиллер қатарына тийислилигин көрсетиү менен биргеликте қарақалпақлардың географиялық жайласыу орнын көрсеткен. Атап айтқанда олардың Сырдарья менен Кууандарьяның төменги бөлими менен Арал теңизиниң жағасында жайласқанлықларын атап өткен (Klaproth, 1823, 210-238-66.).

Х.Аделунг қарақалпақ тилин изертлеулеринде оны өз алдына тил екенлигин көрсеткен хәм бул тилди татарлардың Оренбург топарына жақынлығын атап өткен (Adelung, 1806, 449-497-66.).

А.И.Беляев өз мийнетлеринде қарақалпақ тилин қазақ тили менен Волга бойы түрклериниң тилине жақын деген жуумаққа келген (Беляев, 1917, с. 4).

В.К.Метьюс болса фонетикалық хәм морфологиялық белгилери бойынша қарақалпақ тилиниң ноғай хәм қазақ тиллерине жақынлығын атап өтеди (Matthews, 1968, 76-6.).

Бул орында жоқарыда аты аталған түркологлардың ишинде әсиресе В.К.Метьюстин айтқан пикири хақыйкатлыққа сәйкес келеди. Ол тил билиминдеги дәстүрий фонетикалық хәм морфологиялық белгилери арқалы тиллердиң жақынлығын анықтай алған.

Қарақалпақлардың ноғайлар менен байланысы хаққында қарақалпақ халқының классик шайыры Өтеш Алпынбай улының XIX әсирде жаратқан «Өтти дүньядан» қосығында төмендеги қатарларды көремиз:

«Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер,
Ол ноғайды қарақалпақ демишлер
Бүлгиншилик пенен жүрген дүньяда».

Санкт-Петербурглы алым С.Е.Малов Қарақалпақстанға 1930-

жылы илимий экспедицияны басқарып келеді. Бұл жерде қарақалпақтардың тили менен қызығып қалады. Оны үйреніу арқалы қарақалпақ тилинің ноғай тилине жақынлығы жөнінде жуумақ шығарады (Айымбетов, 1972, 260-б.).

Бұл орында қарақалпақ дәстанларының дерлік көпшилигі ноғай елин тәрийілеу менен басланады (Айтмуратов, 1986, 13-б.).

«Бұрынғы өткен заманда,
Сол заманның қадимінде,
Ата журты Түркістанда,
Саркоп деген қалада,
Аз ноғайлы елатында
Лақабы асқан,
Дәулеті тасқан,
Аллаяр деген бай болды».

«Қырық қыз» дәстаны усы қатарлар арқалы басланған. Демек, хәзиргі күнде тил билиминде пайдаланып атырған лингвистикалық информатикадан басқа тиллердің жақындылық дәрежелерін дәстүрий методлар арқалы хәм әмелге асырыуымыз мүмкін екен.

Шет ел түркологларының түрлі миллетлеринің тилин изертлеу жумысларын алып барыу менен бир қатарда олардың этнографиясы менен халықлардың жайласыу картасын дүзип барған. Сол дәуирдин өзінде-ақ изертлеушілер илим тарауларының интеграция жумысларын әмелге асырыуға умтылған. Нәтижеде, әхмийетли ашылыуларды қолға кириткен. Бундай түрдегі интеграция жумыслары тек ғана тил билиминде емес, ал өз гезегінде халықлардың тарийхы менен этнографиясын үйреніу жолында бахалы мағлыұматлар топтаған.

1903-жылы үлкемизге Санкт-Петербург университетинің шығыстаныу факультетинің 3-курс студенти И.А.Беляев келеді. Ол Нөкис хәм Шымбай қарақалпақтарының аұзынан халық дәретпелеринің дүрданаларын араб жазыуында жазып алыулары арқалы қарақалпақ тилин изертлей баслайды. Жазып алынған дәстанлардың текстлерине И.А.Беляев дәл транскрипцияларды қойыуға ериседи. Жыйналған материаллар бойынша изертлеу жумысларының нәтижелерин археология хәм Шығыс халықларының тарийхын үйреніушілер ушын шөлкемлестирілген Кәспий бойы дөгерегинің протоколында жариялайды (Баскаков, 1952, с. 11).

Әлбетте, изертленип атырған объектлердің макро хәм микро өлшемлерде ямаса хәдден тысқары қурамалы болып келиулері,

изертлеушілер үшін хәр тәрепке қолайсыздықтарды туғызыулары тәбийи қубылыс болып есапланады. Бул қубылыс бәрше илим тарауларында орын алған. Мейли ол тәбийи ямаса гуманитар пәнлер болмасын изертлеу жұмыстарында илим тарауларының интеграциясын қолланыу мақсетке муапықлығы илимде өз тастыйғын тапты. Сол себепли тилши алымлар дүньядағы тиллерди изертлегенде олардың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, тарийхый хәм тағы да басқа методларын биргеликте алып барғанлығын көриүимиз мүмкин.

1.2. Түркий тиллердин классификациялық машқаласы

Хәзирги күнде де түркий тиллердин классификациялық машқаласын дүзиу күн тәртибинен шыққан жок. Оның машқаласын шешіу жолында тил билиминдеги түрли методлардан пайдаланып атыр. Атап айтканда, фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, ареал лингвистика хәм т.б. Қайсы бир методлар пайдаланылмасын классификациялық изертлеулер жолында түркий тиллердин бирине болған жақынлылық дәрежесин аңлауға умтылған. Бирақ та жақынлық дәрежесиниң анық өлшемлерди көрсететугын белгилердин жаратылмауы себепли түркий тиллердин классификациялық дүзилисин жаратыуда бир-бирине усамаған хәр қыйлы жуумақлар жүзеге келген. Атап айтканда В.А.Богородицкий бәрше түркий тиллерин жети топарға бөлген: 1) арқа-шығыс; 2) хакас; 3) алтай; 4) батыс Сибирь; 5) Поволж-Урал бойы; 6) Орта Азия, түслик-батыс (Богородицкий, 1953, с. 10-16).

А.Н.Самойлович өзиниң классификациялық схемасында бәрше түркий тиллерди алты топарға бөлип өтеди: 1) булгар; 2) уйғыр; 3) қыпшак; 4) шағатай; 5) қыпшак-түркмен; 6) түслик-батыс (Самойлович, 1922, 15-6.).

Н.Беннинг пенен К.Менгестин түркий тиллердин классификациялық схемасында бәрше түркий тиллерди бес топарға бөледі: 1) булгар; 2) оғуз; 3) батыс; 4) уйғыр; 5) арқа (Benzing, Menges, 1959, с.2-4).

В.Радловтың классификациясында болса түркий тиллерди төрт топарға бөледі: 1) шығыс; 2) батыс; 3) Орта Азия; 4) түслик (Radloff, 1882, 280-290-66.).

Н.А.Баскаковтың дүзген классификациялық схемасында бул тиллердин бәршесин еки үлкен топарға бөледі – батыс хунн хәм шығыс хунн. Оннан кейин бул еки тармақты бир неше үлкен хәм

киши топарларга бөліп шығады (Баскаков, 1969, с. 350-354).

Солай етип, жоқарыдағы аты көрсетилген түркий тиллердин классификациялық дүзиліслери бир-бирине қарсы пикирлердин орын алғанлары менен байланыслы екенліклериниң гүўасы боламыз. Бундай түрдеги жүзеге келген қарама-қарсы пикирлер дискуссиялық мәселелердин жүзеге келтириўлері арқалы үлкен машқалаға әлле қашан айланып үлгерген.

Бул машқала тек ғана түркий тиллерге тән кубылыс болып ғана қоймастан, ал дүнья жүзилик тиллерге де тийисли болып отыр. Оның усы ўақытқа дейин шешилмей атырғанлығының тийқарғы еки себеби бар. Бириншиден, тиллердин конструкциялық дүзилісиниң рәнбәрәнлигинде болса, екиншиден, олардың санының ҳәдден тыс көплиги менен байланыслы болып отыр.

Хәзирги ўақытта әлемде жәми болып 6500 тилдин бар екенлиги мәлим болып отыр. Соның менен биргеликте еле илимде белгисиз болған тиллер менен бир қатарда, жоғалып баратырған тиллердин дизими тоқтамай атыр.

Ал түркий тиллерге келетугын болсақ, хәзирги ўақытта өз жазыўына ийе болғанларының 26 сы ғана белгили болып қалмақта. Тилекке қарсы өз жазыўларына ийе болмаған түркий тиллердин статистикасы ҳаққында толық мағлыўматқа ийе емеспиз.

Түркий тиллердин конструкциялық дүзилісиниң бир қыйлылығы ҳәм олардың санының көп емеслиги сыяқлы қолайлы мүмкиншиликлер бола тура, бул тиллердин бирден-бир классификациялық кестеси еле дүзилгенинше жоқ. Мағлыўматларға қарағанда, хәзирги ўақытта дүньядағы ең белгили болған түркологлар тәрешинен түркий тиллердин хәр қыйлы классификациясы дүзиліп, олардың саны жеттистен аса баслаған. Тилекке қарсы, бул классификациялардың бирде-биреўи илимде тән алынғанынша жоқ. Себеби, олардың бир-бирине ұқсас емесликлери сыяқлы, ал айырым жағдайларда бир-бирин бийқарлаў нәтижесинде, бул мәселе шешилмей өткир дискуссиядан машқалаға айналған.

Енди усы жерде улыўма мынадай бир саўал қойыўымыз керек. Не себептен түркий тиллердин классификациялық мапқаласы шешилмеген? Бул машқала усы күнге дейин шешилмей атырғанлықларының тийқарғы себеби, бул тиллер арасындағы жақынлық дәрежесин анықлайтуын өлшемлердин исленип шықпағанлықлары менен тығыз байланыслы болып отыр.

Хәзирги ўақытта бундай тиллердин жақынлылық дәрежесин

анықлайтуғын заманағөй методларды тил билиминде пайдаланыу арқалы, бул машқала шепилиу мүмкиншиликлерине ийе болмақта.

Атап айтқанда, квантитативлик моделлестиріу методлар жардеминде тиллердің жақынлық дәрежесин анықлау мүмкиншиликлери табылды хәм ол биринши мәрте түркий тиллерде сынап көрилди. Хәзирги ўақытта бул моделлерди баска топардағы тиллерде де пайдаланыу мүмкиншилиги бар екенлиги анықланды. Солар ишинде фин-угор, кавказ хәм де семит тиллери буған мысал бола алады.

1.3. Қарақалпақлар хаққында әпсана

Қазақ халқының уллы ойшылы Чохан Валиханов карақалпақлар туўралы мынадай әпсананы жаратқан екен:

«Қосық дүньяны саяхатлап жүрип, бир күни Сырдерьяның аргы бойындағы карақалпақлардың жазлаўында қонақта болады. Көз көрип, кулақ еситпеген бул қонақтың келгени хаққындағы хабар жан-жаққа оқтай ушып тарайды. Бул бахытлы аўылға сансыз көп карақалпақ жыйналады. Олар кешки геўтим гүсер гүспестен-ақ баслап, таң сарғайғанша қосық айтып, шаршап уйқыға жатқанша бул әжайып қонақты тыңлап отырған. Хош хаўаз қонағының айтып берген мың-мыңлаған гүрриңлерин, қосықларын, қыссаларын хәм тарийхый хәдийселерин сансыз карақалпақ ядында сақлайды» (Ұәлиханов, 1961, 196-б.).

Чохан Валихановтың карақалпақлар хаққындағы жаратқан бул әпсанасы арқалы олардың хақыйқый психологиялық портретин көрсете алғанлықларының гүўасы боламыз. Өз гезегинде үлкемиздің деретиўши тулғалары да өз шығармаларында бул әпсананы мақтаныш пенен тилге алған.

1.4. «Алпамыс» дәстанының дәсленки карақалпақ вариантының жазып алыныуы

Абубакир Диваевтың экспедицияда халық аўызеки дәретпелерин жыйнау дәўиринде «Алпамыс» дәстанының карақалпақ вариантына нәзери түседи. Оны Жийемурат жыраўдан 1896-жылы жазып алады. Буннан кейин «Алпамыс» дәстанын бәспаға таярлап, оны 1901-жылы Ташкент қаласында бастырып шығарады.

Демек, Абубакир Диваев XIX әсирдин соңғы жылларында

Қарақалпақстан үлкесінде дәретиўшилиқ жұмыслары менен шуғыланған. Бул бойынша еле көп изертлеў жұмысларын алып барыўлары зәрүр деген жуўмақлар шығады.

Ол Россиялы этнограф алым, лингвист-түрколог хәм фольклортаныўшы Казань университети жанындағы археологиялық хәм этнографиялық жәмийетиниң ағзасы, Москва университети жанындағы тәбияттану, антропология хәм этнография жәмийетиниң ағзасы болған.

Абубакир Диваев 1855-жылы Оренбургтағы зыялылар шаңарағында дүньяға келеди. Жаслайынан жоқары пазыйлетлерге ийе болған тәрбияны алады. Ұатанға садықлық, адалатлықтын түбинде жеңисликке ерисетуғынлығы, мийрим-шәпәт, адамларға хәмийше жақсылық етиў хәм т.б. инсаныйлық пазыйлетлери бойынша жоқары дәрежедеги тәрбияны өзлестириўге ериседи. Өзлестирилген бул тәрбия Абубакир Диваевтың фольклорға деген кызығыўшылығын оятады.

Тәғдир оны Ташкент қаласындағы әскерий халық комиссариаты басқармасына аўдармашы болып жұмыс ислеўине алып келеди. Соңын ала бул басқармада хәр қыйлы басшы лаўазымларда жұмыс ислейди. Ол қайсы лаўазымларды илемесин, фольклордан алыслап кетпейди. Түркистан бойлап атлы жүрген сапары дәўиринде түрли халықлардың аўызеки дәретпелерин жыйнап хатқа түсирип барады. Атап айтқанда өзбек, қазақ, қырғыз миллетлериндеги сақланып калған халық дүрданаларының үлгилерин жыйнап алыўға ериседи. Оларды «Туркестанские ведомости» газетасында үзликсиз түрде жәриялап барады.

1918-жылы Ташкент қаласында шөлкемлестирилген Орта Азия университетинде профессор лаўазымында устазлық етеди. Бул арқалы Орта Азия халықлары ушын көплеген кадрларды таярлаўда өз үлесин қосады.

1.5. Арнаўлы изертлеўлер

Қарақалпақ тили бойынша арнаўлы изертлеў жұмысларын С.Е.Малов, К.Г.Менгес, Е.Д.Поливановлар алып барады. Мәселен, С.Е.Малов қарақалпақ тилиниң тарийхы, грамматикасы, фонетикасы бойынша арнаўлы изертлеў жұмысларын алып барады. Бул изертлеў жұмысларының материалларын болса 1930-жылы Шымбай, Кегейли хәм Тахтакөпир районларында экспедицияда қарақалпақ тилиниң диалектологиялық материалларын жыйнаў дәўиринде алыўға ериседи.

1947-жылы Нью-Йорк қаласында Карл Менгестин

«Қарақалпақ грамматикасы» кітабы жарық көреді (Menges, 1947, с. 101). Оның бұл ізертлеу жұмыстары тиллердің жақындылық дәрежесін анықтаудағы фонология атирапында болғанлықтары менен шегараланған болады.

Сол себепті илимий жууамақтарының мәніслері тар диапазонда алып барылғанлықтарын көреміз. Нәтижесінде болса, надурис жууамақларды шығарған. Атап айтқанда, бир тәрәплеме шақынласығулары нәтижесінде қарақалпақ тилин қазақ тилинен ажырата алмаған.

Соның менен бирге жоқары эрудицияға ийе болған, дүнья жүзінде тилші алымлар тәрәпинен тән алынған В.Д.Поливановтың нәзери қарақалпақ тилине түседі. Бұл нәзер оның Хорезм экспедициясында жүрген уақытлары пайда болады. Экспедиция жұмыстары өткен әсирдің отызыншы жылларының дәслепки жылларында өткериледі. Ол қысқа уақыттың ишінде қарақалпақ тилин үйренип алады. Сол бұл тилдің фонетикасын изертлеу жұмыстарын алып барады. Ал 1933-жылы болса изертлеу жұмыстарының жууамақлары бойынша Ташкент шаласында «Хорезм экспедициясының мийнетлери» топламында «Қарақалпақ тилинің айырым фонетикалық өзгешеликтери» атамасындағы мақаласы жарық көреді (Поливанов, 1933, 3-27-б.).

1.6. Жәрияланбаған қолжазбалар

Шет ел түркологларының қарақалпақ тилин изертлеу бойынша жәрияланбаған мийнетлери тийкарынан алғанда жыйналған материаллар бойынша изертлеу жұмыстарының нәтижелери баспада жарық көрмеулері менен байланысly болған.

1903-жылы Нөкис, Шымбай хәм Қоңыратта жасаушы қарақалпақлардың тилин үйрениу мақсетинде Орта Азия хәм Шығыс Азияны үйрениу бойынша Рус комитети тәрәпинен Санкт-Петербург университетинин изертлеушиси А.Беляев Қарақалпақстан үлкесине хызмет сапарына жибериледі.

А.Беляев қарақалпақлар арасында еки айға жақын уақыт болып, сауатлы қарақалпақлар жәрдемінде усы халықтың ауызеки мийрасының әдеуір бөлегин жыйнап алуға ериседі. «Қоблан», «Қарақалпақ шежиреси», «Шыңғыс хан хакқында әпсана», «Гидиге» дәстанларын жыраулар аузынан жазып алған. А.Беляевтың Шығыс археология хәм тарийх хәуескерлеринин Каспий арты дөгерәги ағзаларының 1917-жылы 12-январьдағы мажлисинде берген мағлұматынан сол қарақалпақ тили материаллары хәм үлгилерин «Дөгерек баянатлары»ның 3-4-

санларында басып шыгаруу ҳаққында шешим қабыл етилген. Солай етип, «Дөгөрек баянатлары»нын 3-санында «Шыңғыс хан ҳаққында эпсана», «Едиге» дэстаны хэм «Токтамыс ҳаққында аңыз» атамаларында басып шыгарылды. «Дөгөрек баянатлары»нын 4-саны толығы менен каракалпак текстлерине бағышланган еди. Бул санда араб графикасында «Едиге» «Каракалпак шежиреси»нин толық тексти хэм «Қоблан» дэстанынын бир бабы жэрияланды (Насыров, 1976, 18-6.).

1916-жылы февраль айында «Едиге» дэстанынын каракалпакша текстинин түп нускасы А.Беляев тэрепинен Орта хэм Шығыс Азияны үйрениу бойынша императорлық рус комитетине жибериледи, ал «Қоблан» дэстанынын түп колжазба нускасы 1917-жылы 29-апрельде Россия Илимлер академиясы жанындагы Азия музейине жолланады (Насыров, 1976, 18-21-бб.).

А.Беляев халық дөретпелерин жыйнауу хэм рус тилине аударуу жумысларын эмелге асырды. Бирак, каракалпак тили бойынша жыйналган материаллар тийкарында илимий изертлеу жумысларынын жуумакларын баспада жэриялай алмаган. Онын жыйнаган хэм жэрияланбаган материаллары каракалпак халқынын тили хэм жазыуы ҳаққында бахалы мағлыуматларды бериуи сөзсиз еди. Атап айтканда, сол дәуирдеги арқа хэм түслик каракалпаклардың халық ауызеки сөйлеу тилинин көплеген фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгешеликтери жөиндеги материаллар изертлеушилерге бийбаха дерек болыуы сөзсиз еди.

Қала берсе ески каракалпак тилинин жазба әдебий дәстүрлеринин айырықшалықлары жөиндеги материаллары да әҳмийетли орынды ийелейтуғынлығын атап өтиуимиз орынлы. Себеби, сол дәуирдеги каракалпак тилинин арқа хэм кубла диалектлик системасын дүзиуде теңитайы жоқ мийнетлердин бири болып есапланар еди.

Алымнын XX әсирдин басында каракалпаклардан жазып алынган материаллардың өзи, сөзликлерди дүзиу жумысларында каракалпак тилинин ишки мүмкиншиликлерин пайдаланыу майданынын кеңейулерине себепши болар еди.

Ал А.Беляев тэрепинен жазып алынган «Едиге» хэм «Қоблан» дэстанларына келетуғын болсақ, онда миллий тиллердеги қахарманлық дэстанларынын идеялық мазмуны империянын алып баратырган сиясатына хэмме уақытта да сәйкес келе бермеген.

1908-жылы Төрткүл менен Хожелиге А.Н.Самойлович келеди. Бул жерде жүрип каракалпаклардың қосықлары менен намаларын

изертлей баслайды. Қосық текстлериниң биразын жазып алады. Тилекке қарсы бул қолжазбалардың изертлеу жұмыстарының нәтижелери менен жыйналған материаллары жарияланбай қалады. Әлбетте, бул жұмыстардың илимий жууақлары менен материаллары тил өзгерислериндеги жүзеге келип атырған процесслер бойынша бийбаха дерек болыуы анық еди. Атап айтқанда, бул дереклер жүз жыл дәуирди өз ишине алатуғынтықларын көриуимиз мүмкин. Егерде жоқарыдағы аты аталған қолжазбаларға жүз жылдан асқан болса, онда бул материаллар қарақалпақ тилиниң бир неше эсир бурынғы көринислерин сәуелелендириулері тәбийий қубылыс болып есапланады. Бул орында сол дәуирдеги жазып алынған қолжазбалар бийбаха материаллар болып есапланатуғынтықларына гүман жоқ.

Жууақлау

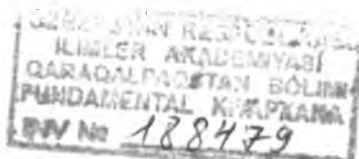
Шет ел түркологларының қарақалпақ тили бойынша изертлеу жұмыстарын алып барыуларының тийкарғы себеби, түркий тиллердин улыўма санын анықлау менен олардың классификациялық дүзилисин жаратыу машқаласын шешпиу орайлық орынды ийелеген.

Кенес хукиметиниң баскарыу дәуириндеги сиясатына байланыслы шет ел түркологларының изертлеу жұмыстарының нәтижелери кемситилип көрсетилген. Олардың алып барған изертлеулерин илимдеги примитивизм түринде баҳаланған. Нәтиждеде болса бул түркологлардың мийнетлерине нигилистлик көзқараста болған.

Шет ел түркологларының қарақалпақ тилин изертлеу жұмыстарын тийкарынан алғанда төмендеги үш позицияда унамлы баҳалау мүмкин:

- бириншиден, фонетикалық хәм морфологиялық изертлеулерден алынған жууақлар;
- екіншиден, басқа түркий тиллер менен салыстырыу;
- үшіншиден, қарақалпақлардың жасап атырған мәкәнының картасын жаратыулары.

Жоқарыдағы исленген мийнетлерге баҳа бере отырып, олардың алып барған изертлеу жұмыстарының жол жөнекей емеслигин аңлаймыз. Ал алынған нәтижелердин көпшилиги болса дурыс шешимлерди қабыл етилгенликлериниң гуўасы боламыз.

II БАП

АРАБ ЖАЗЫҰЫНАН ЛАТЫНҒА ӨТИҰ СΙΑСАТЫ

2.0. Дәслепки ескертүү

Мусылман халықлары өз жазыұларын араб графикасы тийкарында жаратқан. Бундай графиканы өз ана тиллерине бейимлестириў аркалы әмелге асырған. Араб графикасында дүзилген жазыұ Кавказ хәм Орта Азия мусылман халықларында пайдаланылған (Лукашенец хәм басқ., 1988, 80-6.).

Жазыұдың инсаният тәрәпинен ойлап табылыўы жәмийетимиздеги орын алған ен бир алдыңғы теңи тайы жоқ ашылыўлардың бири болды. Көп әсирлер даўамында инсаният тәрәпинен жаратылған дәретиўшилиқ ислер, усы күнимизге дейин жетип келиўинде тиккелей жазыұлар аркалы әмелге асты.

Жахәнде еки түрдеги тил хәким сүрмекте. Олардан бири, тәбийий тил болса, екиншиси жасалма тил. Тәбийий тиллер қатарына рус, инглиз, өзбек, қазақ, қарақалпақ хәм тағы да басқа тиллер кирсе, ал жасалма тиллерге математикалық, физикалық, химиялық хәм тәбийий пәилердеги орын алған рәңбәрәң формулалар орын алған.

Хәзирги күнде әлемде 6500 тилдің дизими алынған болса да еле белгисиз болған тиллердің бар екенлиги атап өтилмекте.

Әдетте әлемдеги орын алған хәр қыйлы объектлер, кубылыслар, процесслер менен жазыұлар (бизлердің жағдайымызда бул сигнал) арасында тиккелей байланыс болмайды. Бул байланысты биринши гезекте адам орнатады. Демек, хәр қандай объект адам мийинде дәслеп сәўленеди, оннан кейин адам мийинде белгили бир хәриплер тәртибинде белгиленип болынғаннан кейин жазыұ жаратылады.

2.1. Түрк секциясының шөлкемлестирилиўи

Түркистан Республикасының Халық билимлендириў комиссариатының коллегиясында 1918-жылы миллий тиллердеги

сабақлықлар менен оқығу қолланбаларын дүзиу мақсетинде «түрк секциясын» дүзеди. Ал 1921-жылы болса секция сапластырылып, өзбек, қырғыз, қазақ, түркмен комиссияларына ажыратылады. Бул комиссиялардың курамында миллий интеллигенцияның уәкиллери киритиледи. Солардың ишинде қазақ миллий комиссиясы қысқа мүддеттин ишинде Ташкент қаласында өзлеринин ана тилинде әлипбе, оқығу китабы, ана тили бойынша методикалық көрсетпе хәм арифметика сабақлықларын басып шығарыуға ериседи (Урунбаев, 1966, 52-53-66.).

Түркистандағы Халық билимлендириу комиссариатында түрк секциясының астында узақ жылларды өз ишине алыушы қызыл империяның әхмийетли стратегиялық бағдары жайласқан еди. Бул бағдарда басқарыу сиясатын әмелге асырыу ушын Түркистан Республикасын төртке бөлип, өзине бағындырығудың қолайлы болған механизмлерин жаратты.

Солай етип, Түркистан Республикасының ертеңги күнде күшейип кетиулеринин алды алынды. Ал түрк секциясының дүзилиуи бул сиясаттын әмелге асырыу жолының басланыуы еди.

2.2. Билимлендириудеги диний тәлиймат

Кеңес хукиметинин орнауы менен үлкемизде диний тәлийматтын жолы табыла баслады. Бара-бара мусылман динине болған қарсылық күшлери хәуижге минип, уламалар куудалауға ушырады. Булар жөнинде репрессия машинасы иске қосылып, жазықсыз молла-ийшанлар адамзаттың ең кәдирили болған өмиринен айырылған. Оларға қойылатуғын айыпплаулар сценарийинде улама болғанлықлары хәм диний тәлийматты тарқатқанлықлары себеплери менен байланыстырып отырған. Бул хәм азлық қылғанындай араб жазыуынан латын графикасына өтиу дәуиринде үлкемизде диний сауатсызлық эпидемиясын жасалма түрде жүзеге келтирген. Елимиздеги бәрше моллалар латын жазыуын билмегенликлери себепли жұмыссыз қалған. Жұмыссыз қалған моллалардың тағдирлери не менен жуумақланғаны хәққындағы мағлыұматларға хәзирше ийе емеспиз.

Келгиндилердин диний тәлийматқа қарсы болыуларының тийкарғы себеби, уллы империяны басқарыу сиясаты менен байланысly болған. Халқымыз динге исенген хәм оның изине ерген. Бундай пазыйлетлер Кеңес хукимети сиясатшыларының ислам динине деген ғәзебин оятқан. Сол себепли оған қарсы аяусыз гүрес алып барған.

Үлкемизде Қаракум ийшан өз заманының алдыңғы қатар прогрессив шахсы болған. Ол ұзақ келешекті көре алыушы, кишіпейіл инсан болып өмір кеширген. Сол себепті үлкемиздегі абыройлы ийшанлар қатарынан орын алған.

Қаракум ийшан Кеңес дүзимиіндегідей мектептердің оқыу режелеріне ендірілген жаңа пәнлерге қарсы болмаған. Бул пәнлердің келешегін дурыс түсінген. Сол себепті мектептердегі оқытылып атырған пәнлерді диний тәлиймат пенен биргеликте алып барыу керек деген пикирді ортаға сүрген. Бірақ, диктаторлық дүзим бул усынысты қабыл етпеген. Нәтижеде билимлендириу системасы бир тәреплеме болған оқытыуға өтип кеткен. Хәзиргі көзқарас пенен қарағанда Қаракум ийшан билимлендириулеги интеграция идеяларын әмелге асыруу хәрекетинде болғанлығын көреміз.

Алишер Наўайы, Ғабур, Улутбек, Ибн Сино, Беруний, Аль-Хорезмий, Бердақ, Әжияһиярдың бәршеси еки басқышылы оқыу системасында оқып билим алған. Бул мешит хәм медресе (Бизлердің жағдайымызда мектеп хәм жоқарғы оқыу орны). Мешит хәм медресе өзлеринің кәнигеликтери менен бир қатарда терең диний тәлиймат тийкарларын өзлестирген.

Жоқарыдағы аты аталған шахелардың бирде-биреуи атақларға ийе болмаған. Олар өзлеринің дәретиушилик жұмысларының ерискен нәтијжелери бойынша үлкән абыройға ерискен.

Сыйлықтың ең үлкени – бул патша тәрепинен кийдирилген бақалы шапан менен китаплар ғәзийнесине кириуе рухсатнама алыуы болған. Ол дәуірлерде китаплар қолдан көшириулері себепті нұсқалары жүдә аз мугдарды кураған. Китаплар ғәзийнеси болса патшалықтың байлығы болып есапланған. Дәретиуши тулғалар жаңа дәретпелерді усы китаплар ғәзийнесинде жаратып отырған.

Бул дәретпелер өз әжмийетин хәзиргі күнге дейин жоғалтпағанлықлары ушын олардың исимлери кәдірленип келмекте.

Дәслеп мектептерде оқытылып келинген татар тилиндеги сабақлықлар тийкарынан алғанда рус-тузем мектеплерине арналған еди.

Көп узамай бул сабақлықлар Кеңес дүзиминиң сиясатына сәйкес келмейтуғынлықлары, сабақлықлардағы орын алған буржуазиялық хәм диний көринислер өткир сынға алынады.

Бул орында сабақлықлардағы орын алған буржуазиялық хәм диний көринистеги гүрринлер де сапластырылып барылған. Олар

катарында төмендеги гүрринди келтирейик:

Күнлердин биринде бир ересек адам еки жас өспиримниң қасынан өтип баратырып, олардың бир гозаға таласып, бөлисе алмай атырғанлықларының үстинен шығады. Сонда ол жас өспиримлерге қарап, сизлерге гозаны тең екиге бөлип берейин дейди. Гозаны алып, екиге бөледі. Екиге бөлгеннен кейин ишиндеги еки жапырағын жас өспиримлерге бир бирден бөлип берип, ишиндеги гозасын өзи жеп қояды.

Жүзеге келген бул ўақыя сырттан қарағанда күлжили болып көрингени менен бир ўақыттың өзінде әдеплилик нормасының бузылыуы, алдаўшылық хәм жас өспиримлердин хақысына тийиў сыяқлы унамсыз көринислер орын алған.

Ески мектептерде саўат ашыў дәўиринде өз ана тилинде оқыған. Өз гезегинде мешит оқыўшылары ана тилин диний тәлиймат пенен биргеликте өзлестирип барған.

Елимизге қызыл империяның кирип келиўи менен мешитлер жабылып қалады. Бул мешитлердеги қарақалпақ тилине бейимлескен араб жазыўындағы оқытыўлар да әсте ақырын өз жұмысларын тоқтатыўға мәжбүр болады. Оның орнына Кеңес хўкиметиниң жаңа мектеплери ашыла баслайды. Бул мектептердин ашылыўлары менен ана тилимиздеги оқытыў хәм тоқтайды.

Үлкемизде қарақалпақ тилинде оқытыў мәселесинде 1920-жылы көрсетпе бериледи. Бирақ, бул көрсетпе әмелде орынланбай қалады. Буның тийкаргы себеби, мектептерде пәнлерди қарақалпақ тилинде оқытатуғын муғаллимлер хәм сабақлықлардың болмаўлары менен байланысly болады. Соның ушын, Шымбайдағы сапластырылған рус-тузем мектебиниң муғаллимлери менен сабақлықларынан пайдалыўға мәжбүр болған. Муғаллимлердин жетиспеўшиликлерине байланысly жаңа мектептин үшинши класс оқыўшыларын муғаллимшилик кәсибине мобилизациялаган. Усыған байланысly үлкемиздеги бәрше жаңа мектеплериндеги оқыў татар тилинде алып барылған.

Тек ғана 1925-жылы Ташкент қаласында қарақалпақ тилиндеги сабақлықлар жарық көре баслайды. Бул сабақлықлар тийкарынан алғанда баслаўыш билимлендириў бағдарында болып, олардың дүзиўшиси елимизге белгили болған ағартыўшы Сейфулғабит Мәжитов болады. Бирақ, бул сабақлықлардын текстлери араб жазыўында дүзилгенлиги себебли олардың өмири жүдә хәм қысқа болған.

2.3. Латынластырыу саясатының хәйиж алыуы

Кеңес хукиметиниң орнағанынан баслап тил саясаты орайлық мәселелер қатарынан орын алды. Бул орында басқарыушы тил – рус тили больуы шәрт еди. Сол себепли аўқамдағы бәрше тиллерди сапластырыу мәселеси орайлық орынды ийелеген еди. Оның ушын не қылыу керек? Миллий тиллерди сапластырыу ушын дәслепп жазыуларын жок қылыу зәрүр болған. Қала берсе түркий халықларының жазыуларында араб графикасы сол дәуирде жақсылап орналасып қалған еди. Ендиликте бул жазыуды дәслепп латын жазыуына өткеріу арқалы халықты сауағсызландырып алыудан баслау зәрүр болған. Оның ушын түркий жазыуларындағы араб графиканы латынға өткеріу жұмыслары басланып, ол саясий бағдардағы дәрежеге айланып үлгереди.

1924-жылы қарақалпақ тилинде «Еркин Қарақалпақстан» газетасы шыға баслайды. Бул газета қолдан көширилиулері себепли жүдә аз нускада болған. Сол себепли оны мийнеткеш жәмәатлеринде көпшиликке оқып, еситтирилип отырған. Жарық көрген газета арқалы халқымыз үлкемизде болып атырған жаңалықлар менен танысқан. Газета дәслепп араб, кейин болса латын жазыуында әмелге асырылған. Оның хәр бир санын мийнеткеш жәмәәти үлкен қызығыушылық пенен тыңдаған.

2.4. Төрткүл педагогикалық техникумы

1925-жылы Төрткүл қаласында педагогикалық техникум ашылады. Бул оқыу орнының ашылыуы автоном областъта орын алған үлкен саясий хәм тарийхий ўақыялар қатарынан орын алады. Илим, билимлендириу, мәдениятымыз бенен баспа сөздин тиклениуине тийкар жаратады. Төрткүл педагогикалық техникумын шөлкемлестириу жүдә хәм аўыр шараятларда өтеди. Атап айтқанда, типовой имараттың болмауы, педагог кадрлардың жетиспеушиликлери, сабаклықлар хәм оқыу қолланбалары менен тәмийинлеу сыяқлы машқалалардың шешимин табыу менен бир қатарда оқыу процесин шөлкемлестириу мәселеси ўазыйпа болып белгиленген еди. Қала берсе техникум интернат типинде болыуына байланыслы онда толып атырған турмыс хызметиниң тәшвиуишлери баршылық еди.

Төрткүлдеги педагогикалық техникумы төрт жыллық оқыу даўамында төмендеги пәнлер оқытылған:

1. Ана тили.

2. Математика.
3. Рус тили.
4. Жәмийеттануы.
5. Табияттануы.
6. География.
7. Физика-химия.
8. Педагогика.
9. Халық билимлендириу системасы.
10. Педагогика (гигиена).
11. Суурет.
12. Физкультура (әскерий таярлык).
13. Комплексли бағдарлама (теория хәм әмелият).

Дәслепки жылларда бул оқыу орнында пәнлердин басым көпшилиги татар тилинде оқытылып келинеди. Ал ана тили пәнинин орнына қазақ тили хәм әдебияты оқытылған. Сол дәуирдеги қарақалпақ областьлық Халық билимлендириу бөлиминин баслығы болып ислеп турған Ибрайым Бекимбетов арнаулы түрде Казан қаласына барып татар муғаллимлерин изине ертип үлкемизге әкелип турған (Айымбетов, 1972, 168-б.).

Жүзеге келген бул жағдай биринши нәубетте педагог кадрлардың жетиспеушиликлери менен байланысly болған. Татарстаннан келген муғаллимлердин жасау шараятларын жаратып бериу мәселелери менен де Ибрайым Бекимбетов шуғылланған.

Жүзеге келген бул жағдай:

– бириншиден, бул оқыу орнында бирде-бир жергиликли миллий кадрдың болмауы;

– екнншиден, қарақалпақ тилиндеги сабақлықлар, оқыу қолланбаларға ийе емесликлери менен байланысly болды.

1928-жылы усы педтехникумды Бахий Иргалиев пенен Генжебай Убайдуллаевлар жаксы бақалар менен питкерип шыққанлығы себепли, усы оқыу орнында оларды муғаллим етип алып қалады. Олар сол жылдан баслап техникумда қарақалпақ тили хәм әдебияты пәнинен сабақ бере баслайды (Урумбаев, 1966, 230-б.).

Бул орында қарақалпақ тили хәм әдебияты пәнинен сабақлықлар менен оқыу қолланбалардың болмауы, пәнлерди оқытуу каншелли қыйын болғанлықларын көз алдымызға келтириу қыйын емес. Ал оқыу бағдарламалардың жаратылмаулары болса пәннің белгили бир тәртиптеги жөнелисте алып баруу машқалаларын туудырып отырған. Деген менен соңғылықта Бахий Иргалиев пенен Генжебай Убайдуллаев оқыу бағдарламалары менен бир қатарда сабақлықлар хәм оқыу қолланбаларын дүзип шығуға ериседи.

2.5. Ана тилимизди сақлап қалыу машқаласы

1926-жылы Баку қаласында I Түркологиялық съез шөлкемлестириледи. Бул съезддин шөлкемлестирилиуиниң тийкаргы себеби түркий халықларының жазыуларын реформаластыруу мәселелерин қараудан ибарат болады. Атап айтқанда, халықлардың араб жазыуынан латын графикасына өткеріу мәселеси орайлық орынды ийелейди. Жаңа графиканың додаланыу жұмыслары бир тегис бара бермейди. Дискуссия, қарама-қарсы пикирлер де съездде қаралып атырған күн тәртібиниң жұмысларында да орын алады. Бирақ, диктатура өз жұмысларының нәтижелерин береді. Түркий халықларының жазыуларын араб графикасынан латынға өткеріу хақындағы резолюция қабыл етиледі. Қабыл етилген резолюцияның толқынлары бир неше айдан кейин Қарақалпақстан үлкесине де жетип келеді. Жаңа жазыуда сабақлық пенен оқыу қолланбаларды жаратыу, газета-журналлардың жазыуларын латынға өзгертиу, қала берсе жыл дауамында шөлкемлестирилетуғын бир айлық курсларды оқытатуғын кадрлардың өзи жоқтың қасында болды. Демек жүзеге келген машқаланы тек ғана жергиликті кадрлар ғана шешіуі мүмкін еді. Яғнай, олар өзлери үйреніп, сонын ала өзгелерди бул жазыуға үйретти. Сабақлықлар менен оқыу қолланбаларын жаратыу, газета-журналлардың жазыуларын өзгертиу де әйне сол зыялылардың жууашкершилигинде қалды. Бул машқала аздай миллетшилер қарақалпақ тилине бир неше фронт бойынша қарсы хужимге өтеди.

— Не ушын бизлер жоқ тилди жаратыуымыз керек?

— Бул тил қазақ тилиниң диалекти ғой.

— Не ушын жоқ тил бойынша сабақлықларды дүзиуимиз керек сыяқлы болмағыр айыплауларды қояды.

Бундай хужимлерди сол дәуирдеги Қазақстан Халық билимлендириу комиссары С.Садуакасов хәм оның этирапындағы жәмлескен миллетшил топарлар шөлкемлестирип отырады.

Бундай қарама-қарсы топарлар менен гүрес алып барыу курамалы уақыяларды жүзеге келтириуи хәм ол шешилиуи қыйын болған машқаланы туудырады. Мектеплерде қарақалпақ тилин өз алдына пән сыпатында оқытуу мақсетке мууапық емес. Сол себебли, бул тилде сабақлықлар менен оқыу қолланбаларын дүзиу хәм басып шығарыу хеш қандай зәрүрликлерге ийе емес деп көрсетеди. Усыған байланыслы билимлендириу тарауындағы

орын алған ең әҳмийетли стратегиялык бағдарды әмелге асырыу жүдә апынарлы аўхалда қалады.

Ал Баку қаласында өткерилген I съездде қабыл етилген қарарына Қарақалпақстан бойынша жууапкер Қасым Әуезов болады. Ол сол дәуірде Қарақалпақстан автоном областының атқару комитетиниң баслығы лауазымын атқарын турған уақты еди.

Қасым Әуезов бул жууапкерли орынларда ислеп жүрген уақытларда пайда болған мәселелерди дурыс аңлаушы, оларға объектив баха бериўши хәм қабыл етилген әдил шешимлер арқалы ажыралып турады. Қала берсе өзиниң әдеплилиги, киши пейиллиги хәм ораторлық қәсийетлерге ийе болыуы арқалы зыялылар арасында жоқары абыройға ийе болыуына тийкар жаратады. Бул абырой оған болған исенимди күшейтеди. Жүзеге келген исеним болса Қасым Әуезовтың жазыудағы реформаларды әмелге асырыу бойынша қолайлы мүмкиншиликлерди жаратады. Оның жоқары эрудицияға ийе болыуы менен шебер шөлкемлестириўшилик айрықшалықлары, жүзеге келген машқалаларды шешиўге таяр екенлигиниң белгиси еди. Деген менен бул машқаланың шешимин табыу хәм турмысқа асырыу жумыслары жүдә хәм қыйын кешеди. Буның тийкарғы себеби:

- бириншиден, сабақлық хәм оқыу колланбаларын дүзететуғын кадрлардын жетиспеушилиги;

- екинпиден, жоқары лауазымларды ийелеп турған миллетшилердин хужимин қайтаруу;

- үшіншиден, мәселелерди шешиу жолындағы таусылмаитуғын жыйналыспазлықлар менен қағазпазлықлардын ҳаўиж алыуы хәм т.б.

Жүзеге келген машқалаларды шешиу ушын талай-талай уйқысыз түнлерди басынан кешириўге туўры келди. Деген менен бул мийнетлер зая кетпей, өзиниң нәтийжелерин берди. Қарақалпақ жазыуларының араб графикасынан латынға өтиў реформасы әмелге аса баслайды.

2.6. Отызыншы жыллардағы мәдений атланыс

Отызыншы жыллардың басына қарай миллий тиллердин жазыуларын араб графикасынан латынға өткерий саясаты күшейе баслайды.

Латынластырыу саясаты үлкен мәдений атланысқа айланады. Дәрлик бәрше мәкемелер менен кәрханаларда оқыу ликбезлери шөлкемлестириледі. Бул ликбезлерди шөлкемлестириўшилердин

тийкаргы максети араб жазыуынан латынга өтиулерин тезлестириуден ибарат болган.

Ал Төрткүл айыл хожалык техникумында болса бул графиканы үйрениу бойынша дөгерек шөлкемлестирилед. «Еркин Каракалпакстан» газетасында болса латын жазыуын үйрететугын сабаклардын текстлери жарияланып барылган. Үлкемизде алипбе комитети дүзиледи. Бул комитеттин мугаллимлер жәмәтине ҳәр бир адамды таза алфавитке үйретип шықканы ушын гонорар белгиленеди.

«Сауатсызлык жоқ болсын» деген жәмийет дүзиледи. Онын агзаларына болса арнаулы гүуалықлар берилди. Латын жазыуын үйренип шыққан адамлардың базы биреулерине жууапкершиликти лауазымлар берилди.

Өзлеринин жынайый ислери ушын камақ жазасын өтеп атырган жынаятшылар да нәзерден шетте калмаган. Олар ушын да оқытуу курсларын шөлкемлестириу аркалы бул жазыуга үйретип шығады. Ал, араб жазыуында жазган адамлар болса кылмыс ислеген сыпатында айыпланып отырган. Олардын мәселелери болса партия ҳәм комсомол жыйналысларында қаралып барылган. Қалаберсе «Еркин Каракалпакстан» газетасында критикалық мақалалар жарияланып турган (Айымбетов, 1972, 183-187-бб.). Поэзия ышкыпазлары да бундай алып барылып атырган мәдений атланыста бир шетте қарап турмаган. Олар латынластырыу дәуирин өз дөретпелеринде сәулендендирип барган:

Мәденият гүллетпеге,
Пән сөзлерин сазлатпаға,
Шет журттан билим илмеге,
Керек латынлас-латынлас.

Латынластырыуды нәсиятластырыуда «Қызыл мугаллим» журналы да актив катнасады. Бул журнал 1928-жылдан баслап Төрткүл педагогикалық техникумының базасында шөлкемлестирилген еди.

2.7. Сабаклықлардың басылып шыгыуы

1928-жылы үлкемизде қаракалпак баспасын шөлкемлестириу ҳаққында қарар қабыл етилед. Бурынлары тәжирийбеде ушыраспаган объектти жаратыу мәселеси ортаға қойылады. Онын үскенелерин узак үлкелерден алып келип орнатыу, кәнигелерди таярлау ҳәм т.б.

Шөлкемлестириу мәселелери қолға алынады. Латынластырыу

сиясатының алып барылып атырған бағытын тез әмелге асырыуларын талап етті.

Қысқа мүддеттің ишінде Төрткүл қаласында баспахана ашылады хәм 1929-жылдан дәслепки сабақтықлар менен оқыу қолланбалары қарақалпақ тилинде басылып шыға баслайды. Атап айтқанда, Қ.Айымбетов пенен Б.Ергалиевтин «Егеделер сауаты», авторлар жәмәәти тәрәпинен дүзиліп шығарылған «Қарақалпақ әлипбеси», «Қарақалпақ тили сабағы» хәм т.б.

Басылып шығатуғын сабақтықлар жөнинде 1928-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында Б.Ергалиевтин «Жаңа әлипбени қалай оқыту керек» атамасындағы мақаласы жарық көреді. Бул мақала «Әлипбе» сабақтығын дүзиуши авторларға берилген биринши методикалық бағдар еді.

Әлбетте, сол дәуирдеги көрсетилген координациялық жұмыстар сабақтық дүзиуши авторлар ушын жүде хәм зәрүр болғанлықларын атап өтиуимиз керек.

Төрткүл қаласындағы ашылған киши типография қарақалпақ мектеплериниң бәрине сабақтықлар менен оқыу қолланбаларын басып шығару мүмкиншиликлерине ие болмады. Сол себепли жергиликли хәкимият Москва қаласындағы ири баспаханаларының басшылары менен сөйлесиулерди өткереди. Бул сөйлесиулер өзиниң унамлы шешимин табады.

1933-жылы июль айында Қ.Айымбетовты Төрткүлдеги экономика хәм мәдениат илим-изертлеу институтының аға илимий хызметкер лауазымында ислеп жүрген жеринен қыстаулы түрде Москва қаласына хызмет сапарына жибериледи. Бул хызмет сапарына жиберилиуиниң себеби латын шрифтындағы қарақалпақ тили, әдебияты, баслауыш билимлендириуге арналған сабақтықлар, оқыу қолланбалары менен хрестоматияларын хәм басқа да оқыулықларды бастырып шығарудан ибарат болады. Ол Москвадағы қарақалпақ редакциясын 1936-жылдын август айына дейин басқарады.

Бул қалада қарақалпақ тилиндеги сабақтықлар менен оқыу қолланбаларын редакторлау, корректорлық жұмыстарын қайта-қайта көрип шығу, араб жазыуында жазылған шығармаларды латынға өткеру, оларды түни менен машинкада басып шығу, қала берсе рус әдебий шығармаларын қарақалпақ тилине аударып шығу жұмыстары әмелге асырылып барылады. Жедел пәтлер менен алып барылған баспа жұмыстары өзиниң дәслепки нәтийжелерин бере баслайды. Атап айтқанда, Қ.Ерманов, А.Бегимов, Қ.Айымбетовтың «Әдебият хрестоматиясы», Н.Дауқараев, Қ.Абдикаликовтың «Оқыу кітабы», К.Убайдуллаев,

Н.Абрамовтың «Балалар әдебияты», К.Ерманов, Ш.Саттаровтың «Оқығу кітабы» хәм т.б.

Қарақалпақ тилиниң жазыуларын латынластырыу дәуиринде отызға жақын сабақлық пенен оқығу қолланбалары жарық көреді. Араб графикасында басып шығарылған сабақлықлар менен оқығу қолланбаларына қарағанда дерлик он есе көп еді. Бул орында латынластырығу сиясатының қаншалли дәрежеде жоқары орынды ийелегенликлерин көз алдымызға келтириуимиз мүмкин.

Мәдениет атланыс толқынында Москвада қарақалпақ тилинде басылып шығып атырған сабақлықлар менен оқығу қолланбалары қатарында Ерполат жыраудан жазып алынған «Едиге» дәстанының текстлери араб графикасынан латынға өткерилип, өз алдына кітап болып басылып шығады. Бул кітап Москвадан «Көркем әдебиетлар» баспасында жарық көреді.

Сол сыяқлы Өгиз жыраудан араб графикасында жазып алынған «Алпамыс» дәстаны да латын жазыуына өткерилип, 1935-жылы Москва «Көркем әдебиетлар» баспасында басылып шығады.

Буннан басқа хәр қыйлы тарауларға тийисли болған Москвадағы «Литиздат», «Детиздат» баспасында латын жазыуындағы бир қатар кітаптар рус тилинен қарақалпақ тилине аударылып басып шығарылады. Бул кітаптар тийкарынан алғанда жоқарыдағы аты аталған баспаханалардың буйыртпасы бойынша исленеди. Өсиресе, олар ишинде жаслар менен балалар ушын арналған кітаптар көпшилик бөлегин қураған (Айымбетов, 1972, 264-б.). Бул жұмыслардың бәршеси 1935-1936-жылларда әмелге асады.

Аударма жұмысларында Т.Сафиев пенен О.Кожуровлар айрықша белсендилик көрсетеди. Олар өз кәсібиниң жоқарғы пазыйлетлерге ийе болған дәретиуши тулғалар екенликлерин тастыйықлайды. Әсиресе, үлкемизде еле аудармашы кадрлар жоқтың қасында болыуына карамастан жүзеге келген ауыр хәм қурамалы болған сийасий мапаздан шығып кетиулерине өзлериниң салмақты үлеслерин қосады.

Ендиликте араб жазыуында сабақлықлар менен оқығу қолланбаларын дүзиуши авторлар Қызыл империяға кереги болмай қалады. Ал латынластырыудан рус шрифтына өтиу дәуиринде болса латын жазыуындағы сабақлықлар менен оқығу қолланбаларын дүзетуғын авторлардың кереги болмай қалады. Сол себепли олар жазыулардың алмасығу дәуиринде жаңа алфавит хәм оның жазылыу қағыйдаларын қыска мүддеттин ишинде өзлестирип алыуға мәжбүр болды. Сол дәуирдеги дәретиуши

тулғалардың құрамалы хәм қыйын дәуірлерди басынан кеширгенликлерин көриў мүмкин.

Латын графикасы менен оның имла қағыйдаларына өтиў пәрманы 1928-жылы шыққаны менен алфавит хәм жазыў тәртиплеринин қағыйдалары арадан он жыл өткеннен кейин ғана бекитиледи. Демек, бул аралықта сабақлық пенен оқыў қолланбаларының авторлары өзлеринин билген латын жазыўының қағыйдаларын ислеткен. Әлбетте, жазыўдағы пайда болған бундай рәнбәрәнликлер пәнлерди оқытыўда машқалаларды туудырып отырған.

Драматургиямыздың көрнекли ўекили болған Абдираман Өтепов өз пьесаларының сценарийлерин араб жазыўында жазады екен.

Латынластырыў сиясаты хәўижге минип турған бир мәхалде оннан не себептен латын жазыўын үйренбейсең? - деген сауалға төмендегише:

Латын хәрибинин қайсы бирин үйренип болайын, Айтбай Матъякупов бир хәрип, Кенжебай Убайдуллаев екннши хәрип ойлап шығарып отыр. Булардың қайсы биреўин үйренип боламан, - деп жуўап берген екен.

Деген менен жазыў қағыйдаларының еле бекитилмегенликлерине байланыслы болған он жыллық бослыққа қарамастан, бул сабақлық пенен оқыў қолланбаларының авторлары ана тилимиздиң сақланып калыўларында пидайылықларды көрсеткенлерин көремиз.

Қасым Әўезов мәмлекетлик искерлиги даўамында дәретиўшилиқ жумысларында қоса алып барады. Ол әдебиятымыз, мәдениятымыз бенен Халық билимлендириў гурмысының тиклениў хәм раўажланыў жолына белсене катнасты.

Өткен әсирдиң отызыншы жылларының орталарынан баслап Қасым Әўезов Қарақалпақстан Республикасының Россиядағы тураклы ўекили болып ислейди. Бул лаўазымда ислеп жүрген ўактында елимиздиң мәдениятын, әдебияты менен билимлендириў тараўларын раўажландырыў жолында көп мийнетлерди жумсайды (Айымбетов, 1972, 172-б.).

Егерде оның искерлигине хәзирги күнниң көзқарасында баҳа беретугын болсақ, елимиздиң миллийлигиниң тиклениўи хәм раўажланыўи жолында теңи тайы жоқ хызметлерди атқарғанлығын көремиз.

2.8. Қарақалпақ тилиндеги театр

Төрткүл педагогикалық техникумының шөлкемлестіріліуі менен Халық билимлендириу тарауына зөрүр болған муғаллимлерди таярлау менен бир қатарда театр көркем өнериниң тиклениу жолында да тийкар жаратты. Буған техникум жанында шөлкемлестірилген «Таң нуры» хәўескерлер дөгереги себепши болды. Сол дәўирдеги дөретиуши тулғалар өзлериниң жаратқан пьесаларының сценарийлерин қарақалпақ тилинде жазып, оны «Таң нуры» труппасында сахналастырған. Сахналастырылған дөретпелер ана тилимизде тамашағөйлерге жеткерилип отырған.

Дәслепки пьесалардың бири Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атлы дөретпеси болды. Бул пьеса Қарақалпақстанның автономиялы область болып шөлкемлестірилген күнине бағышланды. Дәслепки шығарманы сахнаға қойу аңсат болмаған. Труппаның материаллық базасы жоқтың қасында болған. Актерлардың кийим-кеншектери райондағы орта дәрмиян шаңарақлардан ўақытша сорап алынған. Театр ушын арнаўлы имараттың болмағанлығы себепли сахналық көрсетиулер клубта өткерилген. Сол сыяқлы электр тогынин болмауына байланыслы зал менен сахна шыралар менен жақтыландырылған.

Дәслепки сахна ашылғанда уездной начальниктиң кийимин кийген актёрды көргенде залдағы бәрше делегатлар орынларынан турып, хәўлығып қалған. Залда шаўқым басланған. Бул шаўқым бес минутқа дейин даўам еткен. Сахнада болса хәрекет тоқтап қалған. Делегатлар тынышланғаннан кейин сахналық көринислер даўам еткен (Айымбетов, 1972, 175-б.).

Жүзеге келген бундай ўақия бир тәрәптен үлкемизде еле класслық гүрестиң даўам етип атырғанлығының белгиси болса, екинши тәрәптен халқымыздың театр көркем өнери менен еле таныс емес екенлигинен дәрәк берер еди. Бул көркем өнер менен халқымызға Кеңес хукиметинин алып барып атырған сиясатын таныстыру мақсетинде театр жумыслары қолға алынады. Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» пьесасы үлкемиздиң көплеген районларында қойылған.

Қарақалпақ тилиндеги сценарийлер жазылып, олар да «Таң нуры» труппасы сахналарында халыққа көрсетилип отырған. Нәтийжеде бул труппаның репертуарының өриси кеңейип барған. Қала берсе бул дөгеректиң репертуарында қазақ жазыушысы Сәкен Сейфуллинниң «Қызыл сунқарлар» атлы пьесасы қарақалпақ тилине аударылып, халыққа көрсетиледи. Театр

тамашагөйлериниң саны барған сайын асыл, «Таң нуры» труппасының абыройы көтерілип кетеди.

Үлкемиз басшыларының театрға болған нәзери хәм итибары барған сайын күшейе баслайды. Буның тийкаргы себеби Кеңес хукиметиниң идеологиялық бағдарын газета-журналлар менен бир қатарда театрлық көринислер аркалы жеткеріуине болатуғынлықларына толық исеним пайда болады. Усыған байланысly «Таң нуры» труппасын мәмлекетлик театрға айландырыу мәселеси көтеріледі. Бул мәселени унамлы шешиу жолында көп мийнетлерди жумсау нәтийжесинде, ақыры «Таң нуры» труппасы мәмлекетлик театрға айландырылады. Ендиликте бул театрды профессионал кадрлар менен толықтырыу зәрүрлиги пайда болады. Сол себепли республика басшылары тәрәпинен 30 қыз-жигит Москва қаласындағы театр институтына оқыуға жибериледи.

Қарақалпақстан жасларының Москва қаласындағы театр институтындағы оқып жүрген жылларын Н.А.Баскаков былайынша еске түсиреди: «Оқыу процеси қарақалпақстанлы жасларының бирде биреуиниң рус тилин билмеуи, ал институт профессор-оқытыушыларының қарақалпақ тилин билмеулері шараятында өткен. Сол себепли студияға дилмашлық хызметин атқарыу мақсетинде Қ.Айымбетовты Россиядағы Қарақалпақстан ўакили болып ислеп атырған Қасым Әўезов аркалы таўып алып, бул жұмысты тапсырады. Ол ўақытлары Москвада қарақалпақ тилиндеги сабақлықларды баспадан шығарыу жұмысларын орынлау мақсетинде қарақалпақ редакциясын басқарып атырған жыллары еди. Жүзеге келген жағдай бойынша еки ўазыйпаны да атқарыуға тууры келеди. Себеп пенен рус тилиндеги дүнья жүзлик классиклериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аударып шығады».

Қарақалпақстанлы жаслар оқыу ўақтында үлкен нәтийжелерди қолға кирите баслайды. Олардың атқарыушылық шеберликлерине институт профессор-оқытыушылары да хайран қала баслайды. Мәселеге айдынлық киритиу мақсетинде студияға атақлы театр критиги А.Качаловты мирәт етеди. Оған «Скапенниң хийлеси» пьессасын рус тилинде көрсетеди. Театр критиги пьессаны ақырына дейин дыққат пенен көрип шығады. Спектакль тамам болғаннан А.Качаловтың пикирин тыңлайды. Сонда ол:

– Скапенниң ролин ойнаған көшлеген Россиялық хәм шет ел актёрларының атқарыушылықлары менен таныспан. Нәзеримде атқарыушылық шеберликлерине келсек, биринши орынға Италия актёры менен қарақалпақ актёрын қояр едим. Ал екінши орынды Франция актёрларына берер едим, - деп жууап береді. Үшинши

орын хаққында гәп қозғамайды. Биринши орынға ылайық деп есапланған актёр Кегейлиши жигит Балтабай Айманов болып шығады. Тилекке қарсы ол 1942-жылы урыста кайтыс болады.

Соңғылықта бул бийтәкирар дәретпелер карақалпак тилине аударылып үлкемиз театрында көрсетилген. Халқымыз дүнъя жүзилик классиклердин шығармалары менен ана тилимиз арқалы танысқан. Атап айтқанда дүнъя жүзине даңқы шыққан «Скапенниң хийлеси», «Ромео хәм Джульетта» пьесаларын карақалпак сахнасында көрсетиуге ересе алды.

2.9. Бирден бир мәмлекетлик басқаларыұшы тилди орнатыу сиясаты

XX әсирдин басында бой тиклеген Кеңес хукимети курамындагы көп миллетли халықларды бирден-бир басқарыұшы мәмлекетлик тилди орнатыу дәслепки күнинен баслап жүзеге келген сиясий машқалаға айланады.

Әлбетте, басқарыұшы мәмлекетлик тил – рус тили болатуғынлығын, сол дәуирдеги зыялылар әлле қашан түсинип үлгерген еди. Бул сиясатты әмелге асырыу ушын биринши гезекте аўқамдагы бәрше миллий тиллердин жазыұларын кириллицаға өзгертиу зәрүр болған.

Усыған байланыслы откен әсирдин жигирмаланшы жылларынан баслап, миллий тиллердин араб жазыұынан рус шрифтына өтиу жумыслары қолға алынды. Бирақ, бул дәуирде аўқамның жаңа бой тиклеуи хәм жетерли дәрежеде күшке ийе емеслиги себепли бундай графикаға өтиуге таяр емес еди. Оған биринши гезекте миллий зыялылар қарсылық билдиреди. Буның тийкаргы себеби Кеңес дәуиринен бурынғы Россия империясының диспозицизи түркий халықлары зыялыларының жанына тийип болған еди. Сол себепли өзлериниң перзентлерин Европа мәмлекетлериндеги абыройлы жокары оқыу орынларында оқып қайтыуға жиберген.

Бул мәмлекетлердеги оқыу орынларын питкерип келген жаслар өз елине қайтып келип, халық хожалығының түрли тараўларында жууапкершиликли лаўазымында ислеген. Сол себепли Европа мәмлекетлеринде билим алып келген зыялылардың, әлбетте, латын графикасын қоллап қууатлаўлары тәбийий кубылыс екенлигин аңлау қыйын емес.

Усыларға байланыслы түркий халықларды рус шрифты арқалы басқарыу сиясаты сәтсизликлерге ушырайды. Деген менен түркий халықларының латын шрифтына өтиуге, Қызыл империяның

мәпине сәйкес келеди. Жүзеге келген бундай түрдегі қолайлы жағдай сол дәуірдегі билимлендириу саласындағы медресе хәм мешит моллаларының латын жазыуын билмеулері менен тығыз байланысly болған. Демек, араб жазыуынан латынға өтиу дәуиринде халықлардың ғалаба сауатсызлыққа дуушар болатуғынлықларын жақсы түсинген. Қала берсе араб жазыуынан айыруу арқалы түркий халықларды өз диннен ажыратып алыу мүмкиншилликлерин жүзеге келетуғынлықларын хәм алдын ала болжай билген. Сол себепли латынластыруу сиясаты Қызыл империяның мәпине сәйкес келген.

Солай етип, империяда тил сиясатында қызғын сиясий ойындар хәуиж алады. Бул ойында аўқамда латын графикасын интернационалшық жазыу деген лозунгта жариялайды. Бирақ, бундай түрдегі лозунгтың жәрияланғанлығы менен рус, белорус хәм украин тиллери латынға өткерилместен бурынғы кириллицада қалдырылады. Буның өзи көп узамай басқа да миллий тиллердин кириллицаға өтетуғынлықларын аңлататуғын еди.

2.10. Интернационаллық жазыуға өтиу жылларындағы уақыялар

Интернационаллық жазыуға өтиу дәуиринде Қарақалпақстан аймағындағы хәрекет етип турған бәрше медреселер менен мешитлер өз жұмысларын бирден тоқтатады. Бундай түрдегі пайда болған ашынарлы уақыялар жоқарыда атап өткенимиздей мешит хәм медресе моллаларының бирде биреуиниң латын жазыуынын билмеулері менен тығыз байланысly болады. Нәтийжеде елде ғалаба сауатсызлық дәуири басланады.

Елди сауатсызландырып болғаннан кейин сиясий уазыйпаларды әмелге асыруу ушын жиберилген келгиндилер бурын ғалаба сауатсыз хәм артта қалған халықларды сауатландырып атырмыз деген «лозунг»лерди үзликсиз түрде жәриялап барады. Бул орында халықты латын жазыуына өтиу жұмысларын улыўма мәденият атланысы ислери менен биргеликте алып барыу керек деген уран тасланады. Латынластыруу жұмыслары үлкен сиясий мапазға айланады.

Олар XVIII-XIX әсир қарақалпақ сөз шеберлериниң өз шығармаларын араб жазыуында жаратқанлығы хаққындағы хақыйқатлыққа нигилистлик көзқараста болады.

Түркий халықларының этнографиясын хәм фольклорын изертлеуши атақлы Абубакир Диваев «Алпамыс батыр» дәстанын араб графикасындағы қарақалпақша текстин, 1902-жылы Ташкент

қаласында бастырып шығарғанлығы хақындағы хақыйқатлықтан хәм шеглеп өткен. Нәтийжеде қарақалпақларда бурын жазыу болмаған, олар сауатсыз болған деген гәшлерди үзиликсиз түрде таркатып отырған. Бул хәм аздық қылғанындай Кеңес хукимети орнағанға дейин Қарақалпақстан аймағындағы жасап атырған халықтың тек ғана 0,2% сауатлы болған деген қалбеки мағлыұматларды берип отырған. Ал, бул үлкеде жасап өткен Беруний, Бердақ, Әжинияз хәм т.б. бийтәкирар дәретиуши тулғалардың ғалаба сауатлы халықтан ажыралып шығатуғынлығы хақындағы хақыйқатлықты мойынлағысы келмеген.

Түркий халықларының бийтәкирар бай әдебияты, тили, мәденияты хәм илими араб жазыуында сәулендирилгенлиги себепли жазыулардың алмасыу дәуиринде бундай бийбаха мийраслардың жоғалып қалыуының қәупи жоқ емеслитин талантлы рус түрколог алымы Е.Д.Поливанов жақсы түсинген. Сол себепли алымның түркий халықлардың араб графикасында қалғанлықларын мақул, - деп айтқаны да тарийхый шынлық болып есапланады.

Жүргизилип атырған тил сиясатына қарсы болғанлар қамаққа алынған хәм оларға атыу жазасы берилген. Солар қатарында түркий тиллердин рус шрифтына өтиуге қарсы пикирлерди билдирген Е.Д.Поливановтың өмири трагедия менен жуұмақланған.

Соңын ала ауқамдағы бәрше миллий тиллердин рус шрифтына өтиуин нызамлы қубылыс деп жәриялаған. Бундай түрдеги «нызамлы қубылыс» ойынлары бойынша елде үгит-нәсият жұмыслары хәуиж алған.

Ауқамдағы әмелге асырылған графикалардың алмасыулары нәтийжесинде 1936-1944-жыллар аралығында 11 ден аслам миллий тилдин жазыулары жоғалып қалыуларына себепши болды. Бул орында тил сиясатында орын алған жазыулардың жоғалыулары уллы державаның сиясатына сәйкес келген. Бунын тийкарғы себеби жазыуларын жоғалтып алған миллетлер, көпке узамай өз ана тиллеринен айрылып қалатуғынлықлары тәбийий хәм нызымлы қубылыс болып есапланған.

Бул жылларда қарақалпақ тили жазыуының жоғалып қалыу қәупи жоқ емес еди. Жүзеге келген бундай жағдай биринши гезекте латынластыруу жұмысларының әмелге асырылуларының он жылға дейин созылып кетиулері менен тығыз байланысly болған. Бул үлкеде латын графикасына өткеріу жұмыслары 1928-жылдан баслап қолға алынғаны менен қарақалпақ тилинің әлипбеси менен имла қағыйдалары дүзиліп

шығылмаған еди. Ал, бұл мәселе бойынша белгили жуўмақ шығарыў ушын 1932-жылы конференция болып өткен. Бирақ, әлипбе хәм имла қағыйдалары бойынша өткерилген конференцияда өткир хәм қарама-қарсы пикир таласлары жүзеге келеди. Пайда болған бундай қарама-қарсы пикир таласлары нәтийжесинде конференция қатнасыўшылары белгили бир шешимге келе алмаған. Сол себепли оның жумыслары толығы менен сәтсизликке ушыраған.

2.11. Қарақалпақстан Халық билимлендириў комиссариатының буйрығы

1933-жылы Қарақалпақстан Халық билимлендириў комиссариатының Шымбай хәм Тахтакөпир аймақларына экспедицияны шөлкемлестириў ҳаққындағы қыстаўлы буйрығы шығады. Бунның тийкаргы себеби қарақалпақ жазыўының араб жазыўынан латынға өткерийдеги 1932-жылы болып өткен биринши имла конференцияның жумыслары толығы менен сәтсизликлерге ушыраўы менен байланыслы болады. Жүзеге келген мәселени шеший мақсетинде республика басшылары менен жәмийетлик шөлкемлер екинши имла конференциясына болған таярлықларды баслап жибереди.

Бұл таярлықлардың ишинде халық комиссариатының буйрығына муўапық орфографиялық материалларды жыйнаў мақсетинде үш адамнан қуралған экспедиция шөлкемлестирилди:

1. Экспедиция басшысы – Қарақалпақ комплексли илимизертлеў институтының мәденият секторының меңгериўшиси, түрколог профессор, лингвист хәм түркология тарийхы бойынша маман Соколов Анатолий Алексеевич.

2. Усы институттың мәденият секторының илимий хызметкери, түрколог-лингвист хәм түркий әдебиятлар тарийхшысы Айымбетов Қаллы.

3. Институттың мәденият секторының илимий хызметкери, түрколог-этнограф Кусекеев Оразалы.

2.12. Жол азабы

1933-жылы А.Соколовтың басшылығындағы экспедиция өз жумысын баслап жибереди. Бир айлық азық-аўқатларын жәмлеп еки ат арбаны экспедиция жумысларын алып барыў ушын жаллайды. Узақ жол кәўетерли болғанлықлары ушын экспедиция

ағзалары мылтық пенен тәмийинленеди. Бул жұмыслар қыстың қақаман сууық күнлерине сәйкес келгенликлери себепли жүде қыйын шараятларда өтеди. Ат арбаларда Төрткүл қаласынан Шымбай хәм Тахтакепир аймақларына қарай жол алады. Жол жүрислери өнбейди. Бунның тийкарғы себеби, күннің хәдден тыс сууық болыуы себепли жолдың көпшилик бөлимин жаяу басып өтиуге тууры келгенлиги менен байланыслы болады, қалаберсе уакты-уакты қар аралас көтерилген күнли дауыллар жол жүрислерге және де қосымша қыйыншылықларды туудырып отырған. Ал А.Соколов ғарры болғанлықтан жолдың көпшилик бөлимин жаяу жүре алмағанлығы себепли аяқларын сууық алдырып қояды.

Өмиұдарьяның бойындағы тоғайлықларда жолбарыс пенен қасқырлар тодаларының араласып жүриүлери, экспедиция ағзаларының өмирине барқулла қәуип туудырып отырған.

Кешке таман ашық аспанда тоғайзарлықтын ишинде түнди өткерген. Жағылған от өшип қалмауы ушын гезеклесип нәубетшилик еткен. Бахытсыз хәдийселердің алдын алыу мақсетинде мылтықларын оқлап, бәрхәма қасларында алып жүрген.

Қалаберсе кейни таусылмайтуғын тоғайзарлықларда шағаллардың түни менен улығулары экспедиция ағзаларына уйқы бермеген.

Таң атығудан және жолға рауана болған.

Бәрше жол азаплары менен шаршауларына қарамастан экспедиция ағзалары өз мәнзилине жеткеннен кейин қыстаулы түрде халық арасында қарақалпақ халқының бәрше тараудағы кәсиплик рәнбөрен салт-дәстүрлери менен ауызеки әдебиятынан үлгилер жыйнаған. Уақыт жүде хәм қысқа болған. Қарақалпақстан Халық билимлендириу комиссариаты буйрығына мууапық, оларға бир ярым ай ғана уақыт берилген еди.

2.13. Экспедицияның алып барған жұмыслары

Экспедицияның дәслепки жұмысы қарақалпақ тили диалектологиясы бойынша материалларды жыйнаудан басланады. Сол дәуирдеги тилдің жағдайларын үйрениуге хәрекет етиүлери менен бир қатарда гөнөрип қалған сөзлерди анықлаған. Бунның тийкарғы себеби сол дәуирдеги сиясий терминлердің қарақалпақ тилине кирип келиүлери арқалы жергиликли халықтың сиясий сауатқанлық дәрежесин анықлаудан ибарат болған.

Топланған материаллар ишинде балалар қосықлары, мухаббат

лирикасы һәм жоклау қосықлары орын алған еди.

Түрлі кәсип ийелеринин мийнет тәрбиясына бағышланған қосықлары жыйналады. Бурынғы һәм соңғы шығарылған қосықлар мазмуны классификацияланады. Қосықлар топламы тийкарынан алғанда бақлау формаларында изертленеди һәм материалларды топлау бағдарында жұмыс исленеди.

Шымбай һәм Тахтакөпир елатындағы түрлі кәсип ийелеринин жұмыслары менен танысады. Атап айтқанда, балықшылық, зергерлик, етикшилик, темиршилик һәм т.б. Бул кәсиптеги рәнбәрән курал-сайманлардың аталыулары менен бир қатарда олардың латын графикасында жазылыу тәртиплерин ойластырып жүреди.

Қарақалпақ хаял-кызларының турмыс тәризи менен танысу, рәнбәрән материалларды жыйнау жұмысларын әмелге асырады. Атап айтқанда, тандырда нан жабыу, бауырсақ писириу, малларға карау сыяқты көринислер дыққаттан шетте қалмайды.

Экспедиция ағзаларының нәзери балалар ойындарына да түседи. Бул ойындардың қағыйдаларын да үйренип, сәти келгенде ойындардың қызығына берилип кетип, өзлери де араласып отырған.

Қарақалпақ халқының тарийхый һәм қахарманлық дәстанлары бойынша материаллар жыйналады. А.Соколовтың экспедиция материалларындағы есабатында, бул өтмиштеги феодаллық дүзимдеги жүзеге келген класслар арасындағы қарама-қарсылықлар деп көрсетеди.

Халық даналығы бойынша жыйналған материалларда сол дәуирдеги класслық гүреслер бойынша рәнбәрән көринислерин анықлауға ериседи.

Қәдимги һәм сол дәуирдің халық поэзиясының үлгилери жыйналады. Бул халық дәретпелеринде шаруашылық, бағшылық һәм тағы да басқа ауылхожалық тарауындағы мийнет етип атырған адамлардың искерлиги сәуленген болады. Бул орында қәдимги һәм соңғы дәуирлерде жаратылған дәретпелер бойынша классификациялық жұмысларды әмелге асырады.

Қарақалпақ фольклоры материалларын жыйнау дәуиринде Марксистлик илимий теория менен байланыслы түрде алып бару машқалаларын шешиу жолларын ойластырады.

Топография бойынша пайда болған машқалаларды фольклорлық дәретпелердеги материаллардан пайдаланыу кереклиги бойынша усыныс билдириледи. Буннан басқа экспедиция ағзалары түрлі тараулардағы турмыс хызметлеринин көринислерин сәулендиреди.

Экспедицияның алып барған жұмыслары жуумақланғаннан

кейін Төрткүлге қарай жол алады. Жолда қәпелімде ат үркіп кетіп, А.Соколов ат арбадан құлап, каналдың түбіне қарай домалап кетеді. Каналда қатып атырған муз болмай шығады. Буны көрген экспедиция ағзалары хаулығып қалысады. Қыстаулы гүрде алымды каналдан шығарып алып, қайтадан Төрткүлге қарай жол алады.

2.14. Пикирлер плюрализми

Қарақалпақ тилинің араб жазыуынан латынға өтиу мәселесинде орайлық қаладағы Россия түрколог алымлары С.Е.Малов, А.К.Боровков, Н.А.Баскаков қатнасады. Олар илимий топламларда қарақалпақ тилинің орфографиясы бойынша илимий мақалаларын жәриялап барады. Бул орында орфография мәселелерине бағышланған жергиликли алымларда республикалық газета бетлеринде дискуссиялық мақалалары менен қатнасып отырады. Атап айтқанда, Қ.Айымбетов «Қарақалпақ имла конференциясына таярлық», М.Әлмухан, Ж.Султан «Имла – тил мәселесине үстиртин қараушылық болмауы керек», Н.Дәуқараевтың «Жаңа орфография хаққында пикир» хәм т.б. мақалалары менен қатнасады (Насыров, Бекбергенов, Бекназаров, 1978, 69-б.).

Конференцияның бәрше таярлық жумыслары әмелге асырылып болынғаннан кейін 1935-жылы Төрткүл қаласында екінши имла конференциясы өз жумысларын баслап жибереди. Конференцияның басланыуының дәслепки минутларынан баслап қарама-қарсы пикирлер жүзеге келеди. Дискуссиялар барған сайын хәуиж алып барады. Пикирлер плюрализми шыңына жетеди.

Бир-бирине сәйкес келмейтуғын пикирлер кесилиспесинин жүзеге келиулері нәтижесинде жаратылған жойбарлардың бирде-биреуі өз тастыйығын таба алмайды. Нәтижеде қаралып атырған мәселе сиясий машқалаға айланады.

Бул орында И.А.Крыловтың дереткен тымсаллары ишинде төмендеги қатарлары көз алдымызға келеди:

Аккуу арбаны тартар ақ бултарға қарай,

Шаян болса артқа қарай,

Шортан бар күши менен сууға қарай,

Арбаның қозғалмағанлығына ким хақ, ким нахақ.

Жүзеге келген машқаланы тек ғана жәмийетке тәсир ете алатуғын зәбердес шахстың сүйреп шығатуғынлығы сезиледи.

1938-жылы Төрткүл қаласында III имла конференциясы өз жу-

мысларын баслап жибереди. Бул конференцияның жумысларында орын алған тартыслы мәселелер бурынғы конференциялардан қалыспайды. Қайтама күшейип кетеди. Бирақ, бул додалауларда Нәжим Даўқараевтың шығып сөйлеулері конференция қатнасушыларында жақсы тәсир қалдырады. Ол сауатлылығы, мәдениетлілығы, орагорлығы менен ажыралып турады. Бундай түрдегі уқыпшылықтары менен конференция қатнасушыларына тәсир көрсете алады. Нәжим Даўқараев басшылығындағы дүзилген жойбар жеңип шығады.

Қызыл империя дәуіріндегі жазыулардың алмасыуларын сия-сий мапаз болып қабыл етилди. Оған қарсы болғанлар репрессияға дуушар болды.

Е.Д.Поливанов өткен әсирдің жигирмаланшы жыллардың ба-сында түркий тиллердің араб графикасында қалғанлығын мақул, - деп табады. Ол тил жөнінде ашықтан ашық өз пикирин билдир-ген талантлы рус тилши илимпазы болған. Бирақ, латынластырыу сиясатына келгенде бул графиканы коллап қууатлаған хәм мил-лий тиллерге ендириу жумысларына белсене қатнасқан. Өзинин изертлеу жумысларының нәтижелери бойынша баспа сөзде мақалаларын үзликсиз түрде жәриялап отырған. Ал миллий тиллердің кириллицаға өтиуин мақулламаған хәм оған қарсы болған талантлы рус алымы Е.Д.Поливанов 1937-жылы қамаққа алынады хәм атыу жазасы бериледи.

Алфавитлердің алмасыу дәуірінде жаңа алфавит хәм имла қағыйдаларына өте алмаған аўқамдағы 11 миллий тилдің дәслеп жазыулары оннан кейин тили жоғалып кетеди.

Ал қарақашак тилине келетугын болсақ, араб жазыуынан латынға өтиу хәкқындағы пәрман 1928-жылы қабыл етилгени ме-нен оның орфография қағыйдалары 1938-жылы бекитилди. Ара-дан он жыл өткеннен кейин ғана бул қарардың әмелге асыуы ана тилимиздің жар жағасында турғанлықтарын аңлатар еди.

Ал, А.Соколовтың басшығындағы экспедиция ағзаларының материаллары болса соңғылықта системаға түсирилиуи менен бир қатарда классификацияланып шығылады. Дөретилген бул мий-нетлер қарақалпақ әдебияты менен тил илимининң тиклениуи, онын раўажланыу жолында бийбаха дереклик хызметин атқарды.

2.15. Нәжим Даўқараев (1905-1953)

Қайсы бир тараудын тарийхы менен таныспайық, ол биринши гезекте сол дәуірдің жетекши шахсларының өмири хәм

дәретіушілік жолы менен байланысly түрде өтеди. Оларға елдеги раңбарәң тараулардың тиклениу хәм рауажлануу жоллары тығыз байланысly. Сол себепли елимиздің тарийхын жаратыуда тарийхый шахслардың өмири хәм дәретіушілік жолларын хәзирги күннің көзқарасында үйрениуимиз, тарийхымызды қағазға дурыс түсириу мүмкиншіліклерине ийе боламыз. Бул орында Нәжим Дәуқараев «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тарийхы» темасындағы кандидатлық диссертациясын 1946-жылы, ал 1951-жылы Москвадағы Шығыстану институтында «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» темасында докторлық диссертациясын жақлап шығады. Ол жаслық жылларында ауыр күнлерди басынан кешпиреди. Елимизге Қызыл террордың кирип келиулері менен болажақ алымды куудалау мапазы жүзеге келеди. Бул куудалау тийкарынан алғанда Нәжимнің бай хәм кулақтың баласы екенликлері менен байланысly болады. Сол себепли ол Қазақстанға көшип кетиуге мәжбүр болады. Бул жерде Оренбург педагогикалық институтының қазақ тили хәм әдебияты факультетине киреди.

Анкетадағы орын алған бул таңба себепли көп қыйыншылықларға дуушар болады. Бирақ та оқыуға деген ықласының күшшилиги себепли бул оқыу орнын қызыл диплом менен питкерип шығады, сон Қазақстандағы хәр қыйлы оқыу орындарында ислеиди. Бирақ, тууылған ел сағынышы оған хеш тынышлық бермейди. Елге қайтыу хакқындағы республика бастыларына жазған хаты жууансыз қалдырылады. Буның тийкарғы себеби, Нәжим Дәуқараевқа қойылған айыппаулардың еле алып тасланбағанлықлыры менен тығыз байланысly еди. Сол себепли оның Қарақалпақстанға шықыртылыу мәселеси бойынша хеш ким жууапкершиликти мойнына алғысы келмейди. Бирақ, республикада билимлендириу тарауында пешилмей атырған машқалалар көбейип кегеди. Бул машқалалар сиясий дәрежедеги әхмийетке көтерилип үлгереди:

- бириншиден, араб жазыуынан латынға өтиу;
- екіншиден, миллий тиллерде сабақлық пенен хрестоматияларды дүзиу;
- үшіншиден, «эпидемия»ға айланған елдеги сауатсызлықты сапластырыу;

Жүзеге келген машқалалар тийкарында Нәжим Дәуқараевты Қазақстаннан елге алдыруу жөнинде хат жибериледи.

Қарақалпақстанға келиуден ол Халық билимлендириу комиссариатына инспектор-практикант лауазымына орналастырылады.

Халық билимдериу комиссариатына жұмысқа келгеннен кейин

бул жерде толып атырған машкалаларға дус келеди. Халык ауызеки дөретпелери жыйналганлыгы менен тахтапаларда шаң басын жатканлыклары, шығармалардың эле классификацияланып шыкпаганлыгы, олардың системаға түсирилмегенлиги менен дусласады.

Араб жазыуынан латынға өте алмай атырғанлыклары, кала берсе сабаклык пенен хрестоматияларды дүзетуғын қанигелердин жоқтың қасында екенлигин көреді.

Буннан басқа карақалпақ тилинің араб жазыуынан латынға өтиу дәуиринде медресе хәм мешит моллаларының бирде биреуинин бул жазыуды билмегенликлери себепли үлкемиздеги барше оқыу орынлары өз жумысларын тоқтатыуға мәжбур болады. Елде ғалаба сауатсызлык дәуири басланады. Жүзеге келген бундай сауатсызландыруу сиясаты ауқамның жүргизип атырған стратегиялык бағдары еди.

Барше карақалпақ тили хәм әдебияты сабаклыклары менен хрестоматияларын бир өзи жүрип дүзип бола алмаитуғынын жақсы түсinedi. Бул машкаланы шешиу ушын студентлер ишинен зийрек жаслар жәмәатин дүзе баслайды. Оларды педогогикалык институтында сабақ бериу барысында сайлап отырған. Зийрек жаслар жәмәатин жәмлеп болғаннан кейин оларға сабаклык пенен оқыу хрестоматияларын дүзиу жолларын үйреткен. Күни-түни жумсалған мийнетлердин дәслепки нәтийжелери көзге көрине баслайды. Еки жылдын ишинде 7 сабаклык хәм хрестоматияны дүзип, баспадан шығарыуға ериседи.

Н.Дәуқараевтың қолға кириткен жетискенликлерине қызғаныушылык пенен қарайтуғынлар да кәпелимде пайда болған. Олар түрли әдебий лақаптар менен критикалык мақалаларды газета бетлеринде жариялап отырған. Сабаклыклар менен хрестоматиялардың жетискенликлери менен кемшиликлерин көрсетиудин орнына байдың баласы, фабриканттың баласы, миллетшил, контрреволюционер аталмыш терминлер шегарасынан шығып кете алмаған. Бул орында Нәжим Дәуқараев бул критиклердин шала сауат дүмше моллалар екенликлерин аңлап жетеди. «Ийт үре береді, қаруан көше береді» дегениндей ол дөретиушилик жумысларын босастырмайды. Қайтама жаңа күш пенен бул жумысларды жеделлестиреди. Өмиринин ақырына дейин сабаклыклар менен хрестоматиялар санын 20 ға жеткизип, баспада жариялайды.

Бул сабаклыклар менен оқыу хрестоматияларының авторлар жәмәәтинин тийкаргы бөлими жаслардан куралған болады.

Олардың жасы 22 ямаса 23 жастың әтирапында болған. Кітаптардың баспада жарық көрген жыллары болса, екінші дүнья жүзлік урыста Ұатан алдындағы жауынгерлік ұазыйлаларды атқарып шығыу жылларыша сәйкес келеді. Бірақ, бул қууанышлы хабар фронтқа жибериледи. Жүзеге келген қууанышлы хабар олардың өмир жолында өз орнын табыуларына тийкар жаратады. Урыстан аман-сау қайтқан жаслар дәретіушилик кәсібін дауам етеді. Буннан басқа көплеген сабақлық пенен хрестоматияларды жаратады.

Бул орында Нәжим Дауқараевтың жоқары дәрежедеги шөлкемлестіріушилик хәм узақты көре алыушылық укуплылығы көзге тасланады. Сол себепли оған Қарақалпақстан Халық билимлендириу комиссары, жазыушылар ауқамының баслығы, экономика хәм мәдениет илим-изертлеу институтының директоры лауазымлары исенип тапсырылады. Бул лауазымларда жемисли мийнет етиулері арқалы оның абыройы бул үлкеде көтерілип кетеди. Усыған байланыслы Нәжим Дауқараев Қарақалпақстан Жоқары Кеңесине депутат етип сайланады.

Жаслардың орайлық қалаларда оқыуларында белсендилик көрсетеди. Аспирантурадан Қарақалпақстанлы жаслар ушын орын ажыратыу, оларды жатақхана менен тәмийинлеу, илимий басшыларын белгилеу сыякты толып атырған мәселелердин шешимін табыу бойынша жұмыс ислейди. Уақты келгенде болажақ алымлардың изинен барып жұмысларының барысы менен танысып отырған. Өзге елде оқыудан қыйналып, мүсәпирлик күнлерін кеширип атырған жаслардың үмитсизликлерге берилиулерине хеш жол қоймаған. Олардың алдыларында жүріп, пайда болған машқалаларын шешип отырған.

Нәжим Дауқараев тек ғана алым емес, бәлки жазыушы, шайыр, драматург хәм мәмлекетлик ғайраткер болып елимизге хызмет етти. Бундай рәнбәрәнликлер арқалы ғоззаллықларды жаратқан. Алымның дәретіушилик хәм жәмийетлик ислері тез пәт пенен алға илгерилеп атырған бир уақытта аспанды қара бултлар қаплай баслады. Бул орында устазды қуудалау мапазы басланады. Оның авторлығындағы «Бердақ шайыр» деген кітабы «Советская Каракалпакия» газетасының 2-март 1952-жылдағы санында сынға алынады. Буннан басқа «Правда Востока» газетасында, «Звезда Востока» журналында да сын мақалалар жәрияланады. Бул мақалалардың мазмунында Бердақтың панисламизм хәм буржуазиялық идеологиясының тарқатыушысы деген айыпты қояды. Бірақ, танылған бәрше классиклеримиздің қәлбинде хәмийше ислам туратуғынлықларына нигилистлик көзқараста

болады. Қала берсе жәмийетимизди алға қарай раўажландыратуғын орта дәрмیان хожалық ийелерин буржуйлар - деп халыққа жаман көрсетіуге урынған.

Бәршени жаратқан қәдир қудайым,
Берсең бул бендеме ҳақлық жолын бер,
Игри жүрсем артар менин гүнайым,
Бул кәлбимде туўрылықтың жолын бер.

Бул қатарларда я панисламизм, я буржуазиялық идеологиянын тарқатыўшысы деген мазмунды ушыратпаймыз. Бердақ шығармасындағы бундай бийтәкирар қатарлар көп жыллық өмир тәжірийбесинен топланған тәрбиялық мазмунға ийе болған ҳәм дәретиўшилиқ жолында орын ийелеген бийбаха сөз маржанлары болып табылады.

Хәр бир миллеттин миллий әдебияты болады. Олардың миллийлик келбетин билдиретуғын жетекши шахслар болған. Өзбеклерде Алишер Науаи, қазақларда Абай, түркменлерде Мақтумқулы, ал қарақалпақларда Бердақ. Миллетлерди сапластырыў ушын олардың миллий әдебиятын жоққа пығарыў жетерли болып есапланған. Ал, миллий әдебиятларды сапластырыў ушын олардың жетекшисин әдебият майданынан шығарып жиберіў зәрүр болған. Көрип турғанымыздай Бердақты қарақалпақ әдебияты майданынан шетлетиў, оннан кейин миллий әдебиятты жоқ етиў кереклиги, егер миллий әдебият сапластырылса миллеттин өз-өзинен жоқ болатуғыны табиий қубылыс. соның ушын бул сиясат сол дәўирдеги аўқамның алып барып атырған бағдары еди.

Әлбетте, Бердақты қарақалпақ әдебиятынан шетлетиў ушын ең дәслеп оның жаратыўшысын жоққа шығарыў зәрүр болған. Ал, Бердақты жаратыўшы – Нәжим Дәўқараев. Бул орында алымның классигимиз жөниндеги изертлеў жумысларының нәтийжелерин бийкарлаў зәрүр болған.

Өткен әсирдин 40-50 жылларында қарақалпақ әдебияттаныў илиминин басшында Нәжим Дәўқараев турған. Бул дәўирде ол әдебияттағы қарама-қарсы пикирлерди дурыс таллаўшы, анық диагноз қойыўлары арқалы ҳәмме тән алған шешимлерди қабыл етиўлери арқалы көзге көринген шахс болып жетилисип шыққан.

Жарық көрген бәрше критикалық мақалаларда Нәжим Дәўқараевтан теориялық ямаса методологиялық қәте табылмаған. Олардың мақалаларының мазмуны улыўма гәплердин шеғарасынан шығып кете алмаған. Усыған байланысly Нәжим Дәўқараевты әдебият майданынан бирден шығарып жибере алмайды. Илимпазды қуўдалаў мапазы бир ярым жылға дейин

дауам етеди. Нәжим Дәукараевты қорғап жүрген Қаллы Айымбетовты принципсизликте айыплайды. Экономика хәм мәденият институтының басланғыш партия шөлкемининң күн тәртибинде устаздың мәселесин кирғизбегенлиги ушын оны бул шөлкемнинң хаткерлик лауазымынан босатады.

Н.Дәукараевқа қарсы хәрекет етиў бойынша И.Ефимов, Л.Соничев, Хакимов, О.Фецина хәм тағы да басқалар тәрәпинен қаралаўшы жумысыны топар өз жумысларын алып барады. Институтқа арнаўлы буйыртпа бойынша келген көп санлы комиссия ағзалары қаралаўшы топарға қосылып кетеди. Буннан басқа өзимизден шыққан сатқынлар да түрли әдебий лақаптар менен устазға қарсы сын мақалаларын жәриялап барады.

Бундай түрдеги биригиўлер әйне миллий әдебиятымыздың қыл көпирдинң үстинде турған ўақытта жүзеге келеди.

Бул тоқнасыўда күшлер тең болмай Нәжим Дәукараевтын тәрәпдарлары жүдә хәм азшылық болып қалады. Соған қарамастан анық жанкүйерлери өз позициясында бекем турып алады. Институтқа келген кейини таўсылмайтуғын сансыз комиссиялар, биймәни жыйналыспазлықлар, қарақатпақ әдебияты бойынша түсиниги жоқ адамлардың билгишсинип сөйлеўлерининң бәршесине устаз бас иймеди. Қайтама өз позициясын бекем қорғап турды.

Нәжим Дәукараевтын куўдаланыў мапазында қазақтың уллы сөз зергери болған Абайдың жаратыўшысы болып есапланған Мухтар Әуезовта тап сондай сүргинликлерге дуўшар болады.

Бир ярым жыл дауам еткен бул тоқнасыў алымның денсаўлығына тәсир етпей турмады. Ол аўыр кеселге дуўшар болады хәм 48 жасында дүньядан өтеди.

Нәжим Дәукараевтың бул дүньяны тәрк етиўи Қарақатпақстан хәм Орта Азия түркологлары ушын үлкен жоғалтыў болды.

Бул әжайып инсанның өлиминен кейин елимизге арнаўлы буйыртпа менен келген келгиндилер хаўлығысып қалады. Бир тәрәптен албыраўшылық, екннши тәрәптен оларға бул мөканда ислейтуғын жумыс қалмайды. Сол себепли елимизди тез күннинң ишинде тәрк етеди. Миллий әдебиятымызды жоққа шығарыў сценарийси толығы менен үзилiske ушырайды.

Түрли-түрли әдебий лақаптар менен Нәжим Дәукараевты критикалап жүргенлер кәпелимде «хамелеон»дай өзлерин устаздың жанкүйери сыпатында көрсетиўге умтылды.

Әдалатлық өз хуқимин шығарды, аспанды қаплаган қара бултар әсте акырын тарқала баслады. Нәжим Дәукараевты әдебият майданынан хеш ким шығарып жибере алмады. Ол қарақатпақ

әдебиятының тийкарын салыушы хәм 40-50-жыллардағы оны рауажландырыушы тарийхый шахс болып калды.

Қарақалпақ халқына ислеген хызметлери изсиз калмады. Ол хаққында «Қарақалпақфильм»ниң деретиуши тулгалары өмири хәм деретиушилиги хаққында хужжетли фильм жаратты. Үш томлық таңдамалы шығармалары баспада жарық көрди. Мектеп хәм көше атлары қойылды. Қалаберсе Нәжим Дәуқараевтың 100 жыллық мерекеси Республика көлеминде өткерилди.

Бердақ бабамызда өз орнында қалды. Оның таңдамалы шығармалары бир неше мәрте жарық көрди. Классигимиздин деретиушилиги бойынша кең фронт бойынша изертлеу жумыслары алып барылыуы нәтийжесинде диссертациялар жақланды. Қарақалпақ мәмлекетлик университети менен академиялық хәм музыкалық театрымызға бабамыздың аты қойылды. Буннан басқа үлкемиздеги мектеплергеде бабамыздың аты қойылып, мәңгилестирилди. Жоқарғы оқыу орынларында Бердақтаныу арнаўлы курсы оқытылды. Нәтийжеде классигимиз хаққында жасларымыздың терең билимге ие болыуларын тәмийинледи.

Солай етип, аспанды қаплаган қара бултлар тарқалып, үлкемизге ғәрезсизлик нурлары жетип келди.

Жуумақлау

Кеңес хукиметиниң алып баратырған сиясатындағы миллий тиллердин жазыуларын араб шрифтынан латынға откериулері, дәслепп халықларды ғалаба сауатсызлыққа айландырыу хәм өз дининен ажыратып алыу еди. Бул орында Россия, Белоруссия хәм Украинада латынластырыу сиясаты жүргизилмеди. Демек, бул халықларда елди сауатсызландырып алыу мақсети болмаған.

Латынластырыу сиясатындағы орын алған халықлардың ғалаба сауатсыз болып қалыулары елдеги илим, билимлендириу менен мәдениятымыздың рауажланыуларын бир неше он жыллықларға арқаға қарай ысырып салды. Ал латынға өте алмаған халықлардың дәслепп жазыулары оннан кейин тиллери жоғалып кеткен.

Жазыулардың алмасыу дәуиринде қарақалпақ тилиниң сақланып қалыулары себеплерин тийкарынан алғанда төмендеги үш позиция менен жуумақ шығарыуға болады:

— бириншиден, қурамалы хәм шийеленискен сиясий жағдайда Қасым Әуезовтың баспылығындағы Қарақалпақ тили, әдебияты менен мәдениятын сақлап қалыу жолындағы алып барған гүреси;

— екиншиден, елимиз пидәйыларының имла хәм оның

қағыйдаларының он жыл дауамында бекитілмегеніне карамастан өз дөретпелерін өзи билген хәм тоқыған латын жазыуында баспа сөзде үзиликсиз түрде жәриялап барыулары;

— үшіншиден. Нәжим Дәуқараевтың дүзген илимий мектебининң латын жазыуының имла хәм оның қағыйдаларын жаратыуы.

Жокарыдағы атап өтилген үш позиция тек ғана қарақалпақ тилининң сақланып қалыуы емес, бәлки усы күнимизге дейин жетип келиулерине себепши болды.

III БАП

ЛАТЫН ЖАЗЫҒЫНАН РУС ШРИФТЫНА ӨТИҮ СИЯСАТЫ

3.0. Дәслепки ескертулер

Латын жазығы өтирапындағы ойынлар өз жемислерин берип болғаннан кейин отызыншы жыллардың ақырына келип, миллий тиллердің рус шрифтына өтиу сиясаты хәуиж алады. Бул сапары кириллицаға өтиу сиясатында миллий зиялылар тәрепинен хеш қандай қарсылық жүзеге келмейди. Бундай қарсылықлардың болмауы биринши гезекте мәмлекеттеги ҳүким сүрип турған репрессия машинасының иске қосылғанлығы менен тығыз байланыслы болған. Жүргизилип атырған тил сиясатына қарсы болғанлар қамаққа алынған хәм оларға атыу жазасы берилген. Бул орында миллий зиялылардың алдында турған бир мақсет бул да болса өз ана тилин сақтап қалыудан ибарат болған.

Рус шрифтына өтиу дәуиринде Халық билимлендириу тарауына айрықша итибар бериледи. Мектеп сабақлықлары менен оқыу қолланбаларының бәршеси рус шрифтына өткериледи.

Үлкемиздеги шығып турған газета-журналлар кириллицада басылып шығарыла баслайды. Қарақалпақ тилин изертлеу жұмыслары қолға алынады. Кандидатлық хәм докторлық диссертациялар жақланыулары арқалы унамлы нәтийжелер қолға киритиледи. Монографиялар менен илимий мақалалар топламы жарық көреді.

Қарақалпақ тилинің рауажланыу дәуири менен бир қатарда оның сөз формаларының жасалыу механизмлеринде өзгерислердің жүзеге келетуғынлары сезиледи. Бул өзгерислер қарақалпақ тилинің басқа тармақларына да тәсир жасайды. Миллий тиллерди рус шрифтына өткерип болғаннан кейин де, бул тиллерди сапластырыу бойынша ис-илажлар тоқтамайды.

3.1. Қарақалпақ тил билимининң дәслепки қәлиплесіу тарийхы ҳаққында

Қарақалпақ тил билимининң тиклениуи ҳәм оның рауажлануы жолына тоқсан жылдан асып кетти. Бул дәуирде қаншадан-қанша өзгерислер менен шийеленискен сиясий уақыялар болып атырған дәуирлерде қарақалпақ тил билими қәлиплести ҳәм өзининң рауажлануы жолын басып отти. Бул орында оның онша аңсат болмаған ҳәм курамалы дәуирлерди өз ишине алғанлығын көремиз.

Қарақалпақ тилиниң реал тарийхын жаратыуда изертлеушилердин мүмкиншиликлери Қызыл империяның миллий тиллерге деген алып баратырған сиясатына байланыслы шекленген еди. Соның ушын да аўқамдағы жаеап атырған басқа миллий халықлар қатарында қарақалпақ тилиниң реал тарийхын жаратыуымыз ҳәзирги күнниң әҳмийетли машқалаларының бири болып қалмақта.

Кеңес ҳүкимети тәрәпинен миллий тиллерге деген оқылып атырған диктовка, олардың тәбийий ямаса нызамлы рауажлануы жолы менен емес, ал рауажлануларының қандай да бир жасалма формасына усап кететуғын еди. Атап айтқанда араб жазыуынан – латынға, латын жазыуынан – рус шрифтына өтиу, қалаберсе миллий – рус еки тилликти рауажландырыу сиясаты көп миллий тиллер қатарында қарақалпақ тилиде курамалы болған жолларды басып өтиулерине тууры келди. Жаратылған бундай сиясий диктовкаларға қарамастан 1930-жылдан баслап, қарақалпақ тилин изертлеу жумыслары қолға алынады (Айымбетов М., 2014, 98-100-бб.).

Бул тилди изертлеу Н.А.Баскаковтың исми менен тығыз байланыслы болды. Ол 1905-жылы Архангельск қаласында тууылады. Дәслеп педучилище оннан кейин Санкт-Петербургтағы педагогикалық техникумда жокары баҳалар менен оқыйды.

1924-жылы М.В.Ломоносов атындағы Москва мәмлекетлик университетиниң тарийх-этнология факультетиниң түркология бөлиmine оқыға түседи. Бул оқыу орнының биринши курсында оқып жүргенинде оны әмелият жумысларын орышлау максетинде Қарақалпақстан автоном областына хызмет сапарына жибереди. Бул хызмет сапары оның ертеңги күндеги тәғдирин белгилеп бериуине себепши болады.

Николай Александрович ол уақытларда жигирма жастағы күш-қуатқа толған жигитлик дәуири еди. Илимдеги жаңалықларға қызығыушылығы менен мийнеткеплик көнликпелери бурыннан

қалипшескен, қалаберсе жоқары дәрежедегі жууапкершилик пазыйлетлерине ийе болғанлықтары себепли Қарақалпақстанда экспедиция материалларын жыйнау менен изертлеу жұмыстарын баслап жиберіуге таяр еді.

Н.А.Баскаковтың үлкемизге биринши мәрте келиуи бай тарийхый көринислерди өз ишине алды. Бул көринислер хазирги уақытта жәмийетшиликтиң итибары менен қызыгығушылықтарын оятпақта. Қалаберсе инсанлардың терең ой салатуғын, еркин пикирлеу көнликпелерин жаратыулары арқалы жәмийетимизде өз орнын белгилей алатуғынына тийкар жаратты. Көп санлы көринислер ишинде төмендегі тарийхый уақыяны алайық:

«Қарақалпақстан автономиялы областы болып шөлкемлестирилиуинин дәслепки күнлеринде Николай Баскаков өмирлик жолдасы А.Торчинская менен биргеликте бул үлкенің этнографиясы, мәдениаты менен тарийхый материалларды жыйнау хәм олар бойынша изертлеу жұмыстарын алып барыуды алдыларына мақсет етип қояды. Соңғылықтан жыйналған экспонатлар бойынша музей шөлкемлестиріуді режелестиреди. Солай етип, олар Москвадан Чоржоуға қарай поездда жетип келген. Сол дәуирде Москва-Чоржоу поезд қатнауы жүріп турған. Бул қалаға жетип келгеннен кейин жол-жөнекей қатнап турған ат арбаға минип, Әмиүдәрьяға жетип келеди. Ол уақытлары Әмиүдәрьяның сууға толып аққанлығы соншелли бир жағадан турып қарағанда арғы жағасы көринбей қалатуғын дәрежеде болған. Әмиүдәрьяға жетип келип, «Ильич» пароходына минип, Төрткүлге қарай жол алады. Бул қалаға келип, Аллаяр Досназаровтың болып атырған жайын сорастырып тауып алады. Ол дәуирде Аллаяр Досназаровтың Қарақалпақстан автоном областынын биринши басшысы лауазымын атқарып турған жыллары еді. Имаратқа жақынласканда бир неше рус солдатларын көрип қалады. Оны мудамы рус солдатлары қорғап жүрген. Жайға жақынлағанда пулемёттиң «шық» еткен сести еситиледи. Бул сес пулемёттиң атыуға шай екенлиги хакқындағы сигналы еді. Сол себепли Н.А.Баскаков алға қарай жүре бериуди мақұл көрмеді. Бираз хаулығайын дедим, - деп еске алады. Қорғаушы солдатлар Аллаяр Досназаровқа Н.А.Баскаков келгенлигин билдиргеннен оның алдына алып барады. Аман-есенлик сорасып болғаннан кейин мийманлар Қарақалпақстанға келген мақсетин айтқанда, Аллаяр Досназаров қууанып кетеди. Сонда ол бизден не жәрдем деп сорағанда, Николай Александрович азық-ауқат пенен жасау ушын баспана сорайды. Бул өтинишги еситкенинде өзиниң күнделикли ауқатланатуғын талон карточкасы менен жасап атырған уақытпа жайын сол

уақытта босатып береді. Өзиңіз ше, қалай аұқатланып, қай жерде жасайсыз? - деп қолайсызланып сорағанында, мен барған жерімде аұқатланып хәм қонып жүрермен деп жууап берген екен».

Сол күннен баслап этнографиялық материлларды жыйнау жұмыслары басланып, олар бара-бара хәуижге минеди. Н.А.Баскаков араб-парсы тиллери менен түркий тиллерди билген. Ал, қарақалпақлардың арасында болыуы онын бул тилде еркин сөйлесиу көнликпелериниң жаралыуына себепши болады. Пайда болған бундай көнликпе қарақалпақ халқының тарийхын, этнографиясын, мәденияты менен әдебиятын терең изертлениуине тийкар жаратады.

Этнографиялық материалларды жыйнау уақтында дәслепки күнлери қарақалпақлар менен дилмашлар арқалы сөйлесетуғын болса, соңын ала олар менен еркин сөйлесе алыу көнликпелери қәлиплесе баслайды. Қәлиплескен бундай көнликпе Н.А.Баскаковтың қарақалпақ тилин изертлеуге болған қызыгыушылығын оятады. Бул тилде еркин сөйлеуи менен бир қатарда жергиликли халықтың дәстүрлери, үрп-әдетлери менен психологиясында үйренип алады. Өз гезегинде оларға хұрмет пенен қарайды. Ал Н.А.Баскаковтың киши пейиллиги, әдепшилиги менен хәзилкешлиги қарақалпақларға әбден унап қалады. Сол себепли жас алымға деген хұрмет оянады. Ол А.Торчинская менен қай жерге бармасын, оларға деген хұрмет өз орнына қойылады. Өз гезегинде Н.А.Баскаковтың бул халыққа деген мухаббаты оянады. Оянған бундай мухаббат 1950-жылы Москва қаласында «Қарақалпақ тили. Сөз шақаплары хәм сөз жасалыу» темасындағы докторлық диссертацияның жақланыуына тийкар жаратты. Жақланған диссертация жоқары профессионал дәрежеде орынланғанлығы себепли түрколог алымға үлкен абырой алып береді. Бул жұмыс қарақалпақ тилине бағышланған биринши изертлеу жұмысларының нәтийжеси еди. Қолға киритилген бундай жеңис, оның дәретіушилик жұмысларына жаңадан-жаңа әуметлерди алып келиуине себепши болады.

Музей жұмыслары хәуижге минип турған бир мәхәлде А.Торчинскаяны кәпелімде НКВД хызметкерлери қамаққа алады. Оның жыйнаған экспонатлары орта дәрмиян хожалықларға тийисли болғанлықлары себепли, елде буржуазиялық идеологияны таркатыш атыр, - деген айын қойылады. Буны еситкен өмирлик жолдасы Москваға қарай жол алады. Түркменистан арқалы түрли жоллардан жасырынып, көп қыйыншылықлар менен Чоржоу темир жол станциясына жетип келеди. Сол жерде пайтахтқа қарай және жасырын түрде поезд вагонларының бирине минип,

Москваға келип, тийисли мекемелерге жолығып, экспедиция жұмыстарын дауам етіуге рұхсат алады. Бул хужжетти алып, Төрткүл қаласына қайтып келип, А.Торчинскаяны қамақтан босатады. Солай етип, экспедиция ағзалары баслаған жұмыстарын дауам етеди.

Төрткүл қаласына 1925-жылы каракалпақ этнографиялық материалларды жыйнау үшін келген М.В.Ломоносов атындағы Москва мәмлекетлик университетинин тарийх-этнология факультетинин студенти Н.А.Баскаков, 1930-жылы бул оқы орнын питкерип, стажёр-изертлеуши болып Төрткүл қаласына жетип келеди. Бул жерде каракалпақ тилин изертлеу жұмыстарына киришип кетеди.

Қаракалпақ тил билиминин дәслепки изертлеушиси болып, көп жыллар дауамындағы алып барған илимий-изертлеу жұмыстары нәтийжесинде түркологияда тән алынған дөретпелерди жаратыуға ересе алды. Оның жаратқан төрт томлық «Қаракалпакский язык» атлы китабы тек ғана каракалпақ тил билими, бәлки түркологияда табылған илимий жаңалықлар қатарынан орын алды.

Н.А.Баскаковтың изертлеу жұмыстары жазыулардың алмасыу жылларына сәйкес келди. Жазыулардың алмасыуы лингвистикалық машқалаларға байланысly болмаған сиясий машқала еди. Жергиликли халық ушын жазыулардың алмасыу дәуири курамалы хәм ауыр жылларды өз ишине алды. Жүзеге келген бундай сиясатка хеш ким қарсы тура алмады. Негизинде болса араб жазыуынан латынға, латыннан кириллицаға өтиулеринин тийкарғы себеби, ауқамдағы жасап атырған миллетлердин тиллерин сапластырыу хәм бирден-бир басқарыушы болған рус тилин орнатыу еди. Ал жазыуларын өзгерте алмаған оннан аслам миллетлер болса дәслеп жазыуларын, оннан кейин тиллерин жоғалтып алған. Жазыулары кириллицаға өтип болғаны менен бул тиллерди сапластырыу сиясаты тоқтамайды. Олар миллий-рус еки тилликти рауажландырыу сиясатын алға сүрди. Бул еки тилликти рауажландырыу бойынша социолингвистика — деп аталыушы тил илиминин жаңа тарауы менен оның қәнигелери сиясий сахнада пайда болады. Еки тилликти рауажландырыу сиясатының тереңинде дәслеп ауқамдағы миллий тиллердин рус тилине өтип алыуы, оннан кейин миллий тиллерди сапластырыу еди. Миллий тиллерди сапластырыу жолындағы ис-илажлар өзинин нәтийжесин бермей қалды. Қызыл империяның хуким сүрген дәуиринде ауқамдағы 140 миллий тилдин 43% ти жоғалып қалады. Жүзеге келген жағдайды болса социолингвистика қәнигелери халықлардың жыйнақлы болып

жасамауы, өз елинен көпшіп кетиуі себептери менен байланыстырып, миллий тиллерди жасалма түрдеги сапастастыруу жөніндеги сиясаттан өзлерин алып қашуға урынды (Михалченко, 1994, с. 9-27).

Деген менен еки тилликти рауажландыруу сиясатында көпшилик миллетлер өз ана тилин таслап, өзге тилге биротала өтип кетпеген.

Н.А.Баскаков қарақалпақ тили бойынша бир қатар монографиялар, илимий дәрежелі миллий кадрларды таярлау менен бир қатарда русша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-русша сөзликлерин дүзиуге басшылық етеди. Орынланған бундай жумыслар қарақалпақ тилинің сақланып қалыуы хәм онын рауажланыу жолларына тийкар жаратты. Бул мийнетлерден бир қатар түркологлар менен жергиликли изертлеушилер саға алып, өз дөретпелерин жаратып хәм рауажландырып барды.

Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинің фонетика, лексика, морфология хәм синтаксиси бойынша бийбаха фундаменталь мийнетлерди дөретти. Буннан басқа бәрше түркий тиллерди изертлеулері арқалы бақалы нәтийжелерди қолға киритти. Илимдеги алынған жоқары көрсеткишлер, оған үлкен абыройды алып береді. Бул абырой арқалы Россия, Қазақстан, Түркменстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына хызмет көрсеткен илим ғайраткери атағын алыуға миясар болады.

Ол коплеген халықаралық жәмийетлердин ағзасы болып сайланады. Атап айтқанда, Лондон, Варшава, Хельсинки, Анкара, Гамбург, Бухарест қалаларындағы абыройлы жәмийетлердин ағзасы болып, жәмийетшиликке танылады.

Өмиринің соңғы жылларында мынадай деген еди: «Дөретіушилик жолымды қарақалпақлардан баслаған едим, солар менен жууамақламақшыман» - деп ғәрезсизлик жылларында «Қарақалпақский язык» китабының үшінши хәм төртинши томларының баспада жарық көріуине ериседи хәм бул тил бойынша изертлеу жумысларын ақырына жеткереді.

Алым 91 жасында әлемди тәрк етеди. Ол мазмунлы өмир жолын басып өтті.

3.2. Жаңа алфавит хәм орфографиялық машқалалар

Қарақалпақ тилинің рус шрифтына өтиуі жағдайына келетуғын болсақ, онда латын графикасына өтиуі сыяқлы машқалалар жүз бермейди. Буның тийкарғы себеби, Н.Дәуқараевтың дүзген илимий мектеби бул дәуирге келип, соңғы пикир таласларды дурыс аңлаушы, оған дәл баха бере алыушы хәм қурамалы

мәселелерди шеше алыушы жәмәәт болып жетилискен еди. Бундай пазыйлетлерге ийе болыулары себепли Нәжим Дәуқараевтың басқарған илимий жәмәәти үлкен абыройға ериседи. Сол себепли де олардың Республика зыялыларына болған тәсири салмақты болған.

Усыған байланыслы арадан еки жыл өтер өтпестен-ак Қарақалпақстан Автономиялы Республикасы Жоқарғы Кеңесинин Пәрманы менен 1940-жылдың 18-июнинде Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов хәм К.Убайдуллаев тәрөпинен дүзилген қарақалпақ тилиниң рус графикасына тийкарланған әлипбе хәм имла қағыйдалары тастыйықланады. Бул жазыу ұзақ жыллар дауамында халқымызға хызмет қылған.

Халық билимлендириу тарауының бәрше сабақлықлары, оқыу қолланбалары хәм хрестоматиялары кириллицада баспада шығарылды. Қала берсе радиотелевидение менен газета-журналлардың текстлердин бәршеси рус шрифтында әмелге асырылды.

Қарақалпақ тилинин рус шрифтларындағы айтылыу хәм жазылыу қағыйдалары исленип шығылды. Бул жазыу турмысымыздың бәрше тарауына кирип, жедел пәтлер менен қолланыла баслады.

1940-жылы 18-июлиндеги қарақалпақ тилиниң рус графикасына тийкарланған әлипбе хәм имла қағыйдалары тастыйықланғаннан кейин арадан жигирма жыл уақыт өткеннен кейин қайтадан баспа сөзде алфавит хәм орфография мәселелерине бағышланған дискуссиялық материаллар көбейип кетеди. Атап айтқанда, Қ.Убайдуллаевтың «Жергиликли географиялық атамалардың транскрипциясы хәм орфография мәселелери», П.Аллашөвтың «Турақлы алфавит хәм орфография ушын», С.Өметовтың «Алфавит хәм турақлы болыуы керек», Қ.Байназаровтың «Бизге турақлы алфавит хәм орфография керек», Н.А.Баскаковтың «Орфографияның бурынғы кәделери сақланыуы тийис», А.Бекбергенөвтың «Орфография кәделер жыйнағы ҳаққында», Е.Бердимуратовтың «Орфографиялық сөзликтен дурис пайдаланайық», К.Бердимуратовтың «Бул жазыуды аңсатластырады», Т.Есемуратовтың «Дурыс жазыудың шәрти», Ж.Ешбаевтың «Бизин өтинишимиз», Ә.Жақсыбаевтың «Алфавит хәм орфография тил законларына тийкарланған болыуы керек» хәм т.б.

Жүзеге келген бундай дискуссиялық мәселелердин пайда болыуларының тийкарғы себеби жигирма жылдан аслам уақыт ишинде тилимизде өзгерислер менен рауажланыулар болды. Бул орында әдебий хәм илимий-техникалық текстлердин бәрше

талаптарына жигирма жыл бұрын дүзілген әлипбе хәм қағыйдаларының талаптарына жууап бериулері қыйын еди. Және қарақалпақ тилинің орфографиясында машқаланың пайда болыулары күтилди. Бирақ, «Совет Қарақалпақстаны» газетасының 1962-жылғы 29-сентябрь күнги санында Н.А.Баскаковтың «Орфографияның бұрынғы кәделери сақланыуы тийис» атамасындағы мақаласы шығады. Бул мақала қарақалпақ тилшилерине үлкен тәсир көрсетеди. Нәтийжеде орфографияға базы бир өзгерислер менен толықтырыулар киритилип, бұрынғы кәделер тийкарынан өзгериссиз қалдырылады. Солай етип, қарақалпақ тилинің имла хәм оның қағыйдалары әтирапындағы пайда болайын деген былғасықлардың алды алынады.

3.3. Кириллинадағы сабақлықлар менен аударма жұмыслар

Қарақалпақ жазыулары латыннан рус шрифтына өткеннен кейин мектеп сабақлықларын кириллица жазыуында дүзиу мәселеси тийкаргы орынды ийеледи. Бул орында мектеп оқыулықларының бәршеси пүткіл ауқамлық билимлендириу стандартларына жууап бериуи шәрт еди. Сол себепли рус сабақлықлары қарақалпақ тилине аударылып шығылады. Олар қатарында математика, физика, химия, ботаника, биология, астрономия хәм т.б. Ал, «Әлипбе», қарақалпақ әдебияты менен тил сабақлықларының бәршеси жергиликли кадрлардың күши менен дүзиліп шығылды.

Пүткіл ауқамлық талапларға жууап бериуи стандартлар бойынша дүзілген бәрше рус сабақлықларының қарақалпақ тилине аударылып шығыулары Қарақалпақстанда билимлендириу тарауының рауажланыуларына тийкар жаратты. Ендиликте үлкемиз жаслары заманагөй билимлерди ийелей баслады. Жүзеге келген бундай уақыялар кириллицаның қарақалпақ жазыуында жақсылап орналасып қалыуларына себепши болды. Буннан басқа бәрше республикалық газета-журналлары менен ис қағазлары рус шрифтында орынланды. Ал, жәхән классиклериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аударыу жұмыслары да рус шрифтында әмелге асырылды. Бул орында рус әдебиятларын қарақалпақ тилине дурыс хәм сауатлы тәриздеги жұмысларды әмелге асырыу ушын рус-қарақалпақ салыстырма-изертлеу жұмысларын алып барыу зәрүрликлери сезилди. Изертлеу жұмысларының нәтийжелери бойынша диссертациялар жақланды. Олар қатарында А.Жақсыбаевтың «Әдебий шығармаларды руспадан қарақалпақшаға аударғанда тил хәм стиль өзгешеликлериниң базы бир мәселелери» (Филология

илимлеринин кандидаты илимий дәрежесин жақлау ушын орынланған автореферат, Ташкент, 1965), Б.Қалиевтың «Қазақ хәм қарақалпақ тиллериндеги жинишке үнли сеслердин редукциясы» (эксперименталь үйрениу). (Филология илимлеринин кандидаты илимий дәрежесин жақлау ушын орынланған автореферат, Алма-Ата. 1967, 16-б.) хәм т.б.

Улыұма алғанда 1940-1976-жыллар аралығында қарақалпақ тилин салыстырмалы изертлеу хәм аударма мәселелерине бағышланған 27 жумыс баспада жарияланады. Солардан бесеуи кандидатлық диссертацияны жақлау ушын орынланған автореферат, 3 монография хәм 19 илимий мақаланы кураған. Изертлеу жумысларының нәтийжелери болса русша-қарақалпақша аударма жумысларында белгили бир қағыйдаларының жаратылыуына ерисе алды. Олар ишинде атларын атап өтетуғын болсак М.Әуезов, Қ.Әбдимуратов, А.Жаксыбаев, О.Доспанов, Ә.Жаксыбаев, Б.Қалиев, П.Қурбаназаров, К.Мелиев, Д.С.Насыров, А.Нурмаханова, И.Сағыйтов, А.Умаров, Н.А.Урунбаев, Б.Хошановлардын атларын атап өтиу мүмкин.

Қарақалпақ тилине рус тилинен кирип келген лексикалық бирликлердин кубылыслары изертлене баслайды. Бул жағдай Қ.Қоңановтың «Рус хәм қарақалпақ тиллеринин өз-ара байланысы мәселелери» атлы монографиясында сәулендириледі. Сол сыяклы қарақалпақ тилинің русшадан өзлестирилген лексикалық бирликлери де хәр тәреплеме изертленип, монография болып баспа сөзде жарық көреді. Рус тилинен өзлестирилген сөзлердин лексикалық қатламын изертлеуден баска олардың морфологиялық жасалуы механизмлерин жаратыуға ерисиледи. Изертлеу жумысларының нәтийжелери сабақлық, оқыу қолланба хәм методикалық қолланбаларының жаратылыуларына тийкар жаратты. Бул тарау бойынша жокары оқыу орынларында арнаулы курслар шөлкемлестирилди.

Қарақалпақ тилинің жазыуларын рус шрифтына өтиу жылларында терминологиялық изертлеу жумысларында да әмелге асырылып барылды. Олардың ишинде Ш.Каримходжаевтың «Қарақалпақ дийқаншылық терминлеринин изертлеу мәселелери» темасында кандидатлық диссертациясы жақланады (Кандидатлық диссертацияны жақлау ушын орынланған автореферат, 1970. 25-б.). Бул теманы сайлап алыныуының тийкаргы себеби қарақалпақ тиллеринин ишинде, бай қатламға ийе болған хәм ишки мүмкиншиликлерди пайдаланыуға қолайлықларды жаратыушы ауыл-хожалық

терминлери орайлык орынды ийелеген. Бул терминлердин пайдаланыу багдарында ишки мүмкиншиликлердин жокары болатуғынлыкларын Москва қаласында аспирантурада оқып жүрген жылларында көлемли русша-қарақалпақша созликти дүзиу жумысларында бай ауыл-хожалык терминлеринин материалларын топлауға себепши болған.

Буннан басқа Р.Есемуратованың «Қарақалпақ тилинин сөзлик составына рус тили арқалы кирген терминлер хаққында», О.Зарекеевтың «Қарақалпақ тилиндеги мал шаруашылык терминлери хаққында», А.Қыдырбаевтың «Қарақалпақ илимий-техникалык терминологиясы хаққында» хәм т.б. илимий мийнетлерди атап өтиуге болады.

Жокарыдағы аты аталған мийнетлердин бәршеси қарақалпақ жазыуларының рус шрифтына өтиу процесинин маңызын сәуелендириуши жумыслар қатарынан орын алды. Кириллицаға өтиу дәуири өткен әсирдин қырқыншы жылларының басларынан баслап, алпысыншы жыллардын дәслепки жылларына сәйкес келди.

3.4. XX әсир қарақалпақ терминологиясы

Қарақалпақ терминологиясының кәлиплесиуи қарақалпақлардың социаллык-экономикалык турмыс параятлары менен тығыз байланысly болды.

Дийқаншылык – қарақалпақ халқының тийкарғы кәсиплеринин бири. Сонлықтан да, қарақалпақ тилинде әйемнен -ақ дийқаншылықтың түрли тараулары бойынша терминлер пайдаланылып келген. Мысалы: әспек – жер сууғарыу ушын суу бөлистириу системасы: гүзлик, дәсте, масақшы, кетпен, гүрек, кепшик, орак, дийқан, дийқаншылык хәм т.б.

Қарақалпақлардың төменги Әмиудәрәя хәм қубла Арал бойларына қонысланыуына байланысly оларда балықшылык терминлери кең ен жая баслады хәм бул өз гезегинде сол тарауға тийисли терминологияның рауажланыуына алып келди. Мысалы: балық, балықшы, балықшылык, балык ау, сазан ау, корғасын ау, шонтай хәм т.б.

Дийқаншылык, ауылхожалығы, балықшылык пенен бирге Әмиудәрәяның төменги жағында жасаушы халықлар қара мал, жылқы, қой-ешки хәм басқа да шаруа малларын бағыу менен шұғылланған. Бул қарақалпақ тилинин тийисли терминлеринде өз сәуелениуин тапқан: ат, қой, шопан, пада, падашы, жайлау, мал қора, айғыр хәм т.б.

Шаруашылык тарауы терминлерине үй хайуанлары ушын от-

жем хызметин атқаратуғын көптеп өсімликлердин атларыда биригеди: боян, жантак, от, пишен, ақ бас хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде бурынғы феодаллық дүзиминин фактлерин хәм кубылысларын сәуелелендириўши көптеген терминлер болған. Оларға биринши гезекте ҳәкимшилиқ-басқарыў, юридикалық, сиясий, әскерий терминлер кирген: казы, болыс, сердар, зан хәм т.б. Сондай-ақ ағайыншилиқ, туўысқанлық, феодаллық турмыстын түрли кубылысларын, ҳәкимшилиқ – географиялық атамаларды киргизген.

Солай етип, жаңа жазыў хәм күнделикли баспа сөз пайда болмастан алдын-ақ қарақалпақ тили бай лексикалық-терминологиялық қатламға ийе болған. Кеңирек тарқалған тараўлық терминлердин көпшилиги бүгинги күнге шекем жетип келген.

Миллетлер аралық байланыслардын жүзеге келиўи себепли қарақалпақ тилине татар, өзбек, түркмен хәм басқа да түркий тиллеринен терминлер кирип келе баслаған. Бул қарақалпақ көркем әдебияты шығармаларында өз сәуелелениўин тапты. Ол әдебий, әдебияттаныў, улыўма мәдений кубылыс хәм прогресслерди билдириўши терминлердин келип шығыў дереги болып хызмет етти. Биз оларды Бердақ, Әжинияз, Күнхожа хәм басқа да қарақалпақ классиклери шығармаларынан табамыз (Насыров, 1976, 398-6.).

1928-жылы 20-апрель күни Ұалаятлық Халық билимлендириў бөлими жанында қарақалпақ тилинин итимий-терминологиялық секциясы ашылып, бул секцияда биринши гезекте мектеп оқылықлары жаратылды.

3.5. Сөзликлерди дүзиў машқалалары

Миллий мектеплер тармағының кеңейиўи менен билимлендириў мүтәжликлери ушын терминология ислеи шығыў зәрүрлиги келип шыға баслады. Сонлықтан да, русша-қарақалпақша сөзликлерди дүзиўге айрықша итибар қаратылды.

«Қызыл Қарақалпақстан» газетасының бетлеринде «Ис жүргизиў бойынша русша-қарақалпақша сөзлик»тиң (Айымбетов, 1934) дәслепки жойбары жарық көрди. Көлеми бойынша үлкен болмаған бул еки тилдеги сөзлик қарақалпақ тили терминологиясын тәртипке салыў хәм унификациялаўдың ен дәслепки умтылысы болды. Буннан соң ҳәр қыйлы тараў бойынша, атап айтқанда, математика бойынша (Булешов, Канеев 1939), физика бойынша (Булатов, 1939), ботаника бойынша (Балтабаев, 1941), зоология бойынша (Канеев, 1941), социал-

экономикалық терминология бойынша (Сагитов, 1954) русша-қарақалпақша терминологиялық сөзликлер басылып шықты.

Деген менен, бұл сөзликлер қойылған уәзыйпаларды толығы менен шеше алмады, бірақ, олар қарақалпақ тили терминологиясын рауажландырыуда әхмийетли орынды тутты.

1950-жыллардың басына келип, қарақалпақша-русша сөзликлерди дүзиу қолға алына баслады. Бұл жұмыслар қарақалпақ тил билиминин тийкарын салыушыларының бири Н.А.Баскаковтың басшылығында басланды. «Қарақалпақша-русша сөзлик» (Насыров, Убайдуллаев, 1958), сондай-ақ, «Қарақалпақ тилинің лингвистикалық терминологиясы» китабына қосымша «Лингвистикалық терминлердин қарақалпақша-русша сөзлиги» (Пирниязов, 1987) басылып шықты. Ол дәуирде қарақалпақ лексикологиясында 20 дан аслам терминологиялық сөзликлер жаратылған еди.

1935-жылы Төрткүлде тил билимине бағышланған екінши конференция болып өтеди. Онда қарақалпақ әдебий тилин рауажландырыу келешеги, сондай-ақ, қарақалпақ терминологиясын ислеп шығыудың тийкаргы принципери додаланды.

Қарақалпақ тили мәселелерин үйрениу хәм ислеп шығыу тарийхындағы ең әхмийетли илажалардың бири – бұл 1945-жыл 9-12-октябрь күнлери Нөкие қаласында болып өткен Өзбекстан Илимлер академиясының көшпели сессиясы еди. Бұл сессия қарақалпақлардың тарийхын, тилин, әдебиятын, фольклорын хәм этнографиясын изертлеудин айырым жетискенликлерине жуумақ жасады. Бұл тараудағы кемшиликлерди ашып берди хәм қарақалпақ халқының мәдениатын, соның ишинде қарақалпақ әдебий тилин буннан былай рауажландырыу жолларын белгилеп берди.

1940-жыллардың ақыры, 50-жыллардың басларында республика газеталары бетлеринде қарақалпақ тили терминологиясы мәселелери бойынша дискуссиялық материаллар басыла баслады. Мысалы, И.Т.Сагитовтың «Қарақалпақ тили терминологиясы хаққында», А.Жақсыбаевтың «Көркем әдебият шығармаларын аударыу жууапкерли ис» хәм т.б.

Жәрияланған бундай дискуссиялық материаллар аударма жұмыслары менен терминлерди тәртиплестирюу мәселелеринде тәсир көрсете алды. Бұл тараудағы зәрүр болған анықлықлардың жаратылыуларына тийкар жаратты. Қала берсе киритилген анықлықлардың жәрдеми тийкарында бир қатар синонимлик қатарларға ийе болған терминлердин тийимли вариантларының сайланып алыуларына себепши болды. Сол себепли қарақалпақ

тилиндеги терминлердин тәртіпке түсіулерине тәсир жасай алды.

Сол дәуирде каракалпак тилинің терминологиялық сөзликлери шартли түрде үш түрге бөлинди:

1-түр. Бул түрдеги сөзликлерде русша терминлер тийисли каракалпакша эквиваленти менен берилди. Мысалы, «Әскерий терминлердин русша-каракалпакша кыскаша сөзлиги» (Умаров, Бекбергенов, 1988) усылар қатарына киреди.

Контрманёвр – қарсы манёвр, контрмера – қарсы шара, контрнаступление – қарсы хұжим, контроль – қадағалау хәм т.б.

2-түр. Бул түрге рус терминлери каракалпакша эквиваленти арқалы ямаса тәрийип арқалы аударылатуғын русша-каракалпакша сөзликлер киреди. Бул система, «Химиялық терминлердин русша-каракалпакша сөзликлеринде (Өтениязов, Жумабаев, 1987)» қабыл етилген:

Деление ядра – ядроның бөлинуи, денотурация белков – белоклардың денотурациясы – молекулалардың қурылысының бузылыуы нәтийжесинде белок затларының табиий қасийетлерин жоғалтыуы хәм т.б.

3-түр. Буган каракалпакша термин русша эквиваленти менен аударылатуғын каракалпакша-русша сөзликлер киреди. Мәселен, «Лингвистикалық терминлердин каракалпакша-русша сөзлиги» (Пирниязов, 1987). Аударма сөзлик – переводной словарь, ауызеки сөйлеу тили – разговорная речь, ауысыу дереги – источник заимствования, ауыспалы дәнекер – разделительный союз хәм т.б.

Миллий терминологияны жетилистириу ушын хәр қыйлы терминологиялық сөзликлерди дүзиу менен бир қатарда каракалпак терминологиясын үйрениу бойынша илимий-изертлеу жұмыслары алып барылды. Халық хожалығы шаруашылық, дийқаншылық хәм т.б. тараулар терминологиясының түрли басқыпшлары бойынша көплеген мақалалар баспадан шықты, диссертациялар жақланды, монографиялар жазылды (Алланазаров, 1985; Алланиязова, 1986; Бердимуратов, 1989; Каримходжаев, 1970; Қошанов, 1988; Пирниязов, 1987).

Буннан тысқары терминологияны мәлимleme технологиялары жәрдемінде ислеп шығыуда дәслепки кәдемлер тасланды. Илимий-техникалық терминологияны жетилистириу жұмысларына тилшилер менен бир қатарда математиклер, физиклер, химиклер хәм т.б. қәнигелер бул тарауға өзлериниң жемисли мийнетлерин қосты.

1970-80-жыллардан баслап баспадан тараулық терминологиялық сөзликлер шыға баслады. Каракалпак әдебияты

хәм көркем өнери материаллары бойынша дүзилген «Әдебияттаныу терминлериниң қысқаша сөзлиги» (Ахметов, 1972), «Әскерий терминлериниң русша-қарақалпақша қысқаша сөзлиги» (Умаров, Бекбергенов, 1988), «Химия терминлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги» (Өтениязов, Жумабаев, 1987), Лингвистикалық терминлердиң русша-қарақалпақша сөзлиги» (Насыров хәм басқалар, 1979), «Медицина терминлериниң русша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги» (Жаксымуратов, 1989), «Физикадан русша-қарақалпақша терминологиялық сөзлик» (Абдикамалов хәм басқалар, 1989) баспада жарияланды.

Жоқарыдағы көрсетилген тараулық терминологиялық сөзликлерден тысқары «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги», «Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги» басылып шықты (Сайтов, 1979). Деген менен, қарақалпақ тили терминологиясының еле көп ғана шешилмеген машқалалары бар еди.

Терминология теориясы хәм әмелиятының тийкарғы методологиялық режелери хәм илимий принциплери толығы менен ислеп шығылмаған еди. Мысалы, интернационал сөзлерге -лық//-лик атрибутивлик – келбетлик аффикслери, сондай-ақ -лы//-ли аффикслериниң қосылыуы: социаллық турмыс, агрессивли реагент, вокаллық инструменталлық ансамбль, локаллық теорема хәм т.б.

Соның менен бир қатарда, усы хәм усыған уксас термин сөз дизбеклери көрсетилген аффикслерсиз де қолланыла береді: социал турмыс, агрессив реагент, вокал инструментал ансамбль, локал теорема хәм т.б.

Атап өтиу керек, қарақалпақ терминологиясын ислеп шығууда ана тилимиздиң ишки мүмкиншиликлери толығы менен пайдаланылмады. Бул илимий-техникалық терминологияны жаратууда анық көринетуғынлықларының гууасы боламыз. Сондай-ақ миллий тилде термин дүзиу процесине иркиниш жасайтуғынлығы тәбийий қубылыс болып есапланады; бәня – бәня, пассажир – пассажир, продукция – продукция, магазин – магазин, грузовой машина – грузовая машина, периодлы функция – периодическая функция, теңлемениң корени – корень уравнения хәм т.б.

Қарақалпақ терминологиясының тийкарғы кемшиликлериниң бири – бул синонимлик қатардың қолланылыуы болды. Мысалы: больница термини бес синонимлик қатарға ийе еди: кеселхана, емлеухана, ауырухана, шыпахана, докторхана; устойчивость термининиң үш синоними бар еди: тұрақлылық, өзгермеслик,

орныктылык хэм т.б.

Илимий-техникалык текстлерде бир русша термин бир уақыттың өзінде бир непе каракалпакша формалар менен берилген. Мысалы: магнитное поле русша термини төменги каракалпакша формалар менен аныкланады: магнитлик майдан, магнитли майдан, магнит майданы; векторное пространство: векторлык кенислик, векторлы кенислик, вектор кенислиги, векторлар кенислиги хэм т.б.

Аныктык хэм кыскалык кагыйдаларына сай бундай илимий-техникалык терминлерди төмендегисе келтирсе болады: магнитное поле — магнит майдан, векторное пространство — вектор кенислик.

Каракалпак терминологиясында орын алган бундай түрдеги жагдай тил хақындағы ызаамның кабыл етилиуи менен терминологиялык комитетиниң дүзилиуине дейин дауам етти. Бул ызаам хэм терминологиялык комитет пайда болган машкалалары бойынша жумысларды алып барыулары нәтийжесинде терминологияда бир катар тәртипке түсиу жагдайлары әмелге асырыла баслайды.

Дүзилген сөзликлер хэм олардың өз алдына китап болып шығыуларының тийкаргы бөлеги рус шрифтында әмелге асырылды. Жүзеге келген бул жагдай кириллицаның каракалпак тили жазыуында жақсылап орналасып қалыуларына тийкар жаратты.

3.6. Библиографиялык көрсеткишлер менен очерклер

1978-жылы «Қаракалпакстан» баспасы тәрәпинен «Қаракалпак тил билими бойынша библиографиялык көрсеткиш» китабы жарық көрди (Насыров хэм т.б.).

Бул китап 1925-1976 жыллар аралығында каракалпак тили бойынша жәрияланған китап, топлам автореферат, журнал хэм газеталарда басылған макалалардың дизимлери берилген. «Қаракалпак тил билими бойынша библиографиялык көрсеткиш» дәслепки исленип шығылған мийнетлердиң бири болып есапланады. Авторлар жәмәәти бул тил бойынша алып барылған бәрше мийнетлерди жыйнап хэм бир системаға түсирген.

Бул мийнет тийкарынан алғанда 14 бөлимди өз ишине алған. Атап айтқанда, 1) улыўма бөлим; 2) алфавит хэм орфография; 3) фонетика; 4) лексикология, фразеология хэм лексикография 5) терминология; 6) грамматика; 7) тил тарийхы; 8) диалектология; 9) ономастика хэм экономика; 10) көркем әдебият тили, сөйлеу мәденияты; 11) каракалпак тилин салыстырмалы изертлеу,

аўдарма мәселелери; 12) сабақлық хәм программалар, методика мәселелери; 13) критика хәм библиография, рефератлар; 14) персоналия.

Бул жәмәәтлик мийнетте 1925-1976 жыллар аралықларындағы жарияланған улыўма 700 мийнеттиң дизими келтирилген. Демек, ярым әсир даўамындағы жарияланған бул мийнетлер қарақалпақ тилиниң XX әсирдеги раўажланыў жолын көрсетип берди. Ал қарақалпақ тилин изертлеўшилер ушын бул мийнет бийбаха китапқа айланып үлгерген.

Қарақалпақ тилиниң библиографиялық көрсеткишлерин баспада жариялаў менен бир қатарда библиографиялық очерклер хәм жарық көре баслады. Бул баслама филология илимлериниң кандидаты А.Бекбергенов тәрәпинен әмелге асырылды. Дәслеп 1984-жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен басып шығарылды (Бекбергенов, 1984, 112-б.).

Арадан 16 жыл өткеннен кейин болса, қарақалпақ тили бойынша жақланған диссертациялар жедел пәтлер менен алға илгерилейди. Бул тараў бойынша республикамызға илимий дәрежели кадрлар қосыла баслайды.

Сол себепли информациялық материалларды кеңейттириў мақсетинде «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен «Қарақалпақ тилин изертлеўшилер» атлы библиографиялық очерк жарық көреди (Бекбергенов, Пахратдинов, 2000, 51-б.).

Жоқарыдағы аты аталған мийнетте қарақалпақ тили алымларының өмири менен дәретиўшилиқ жолы хаққында мағлыўматлар менен бир қатарда олардың жарияланған мийнетлери дизими келтирилген. Бул китапта тийкарынан алғанда илимий дәрежеге ийе болған алымлардың дәретиўшилиқ жоллары баян етилген. Хәзирги күнде болса бундай түрдеги китаплар оқыўшылардың әхмийетли информациялық қуралына айланып үлгерди.

3.7. Қарақалпақ тилиниң фонетикасын изертлеў

Қарақалпақ тилиниң кириллица жазыўына өтиў дәўиринде, онша көп болмаған изертлеў жумысларының нәтийжелери баспа сөзде аз муғдарда жарияланды. Деген менен бул тараў бойынша Ленинград, Киев, Алма-Ата қалаларында үш диссертация жақланады. Атап айтқанда, А.Дәўлетовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң вокализми» (Эксперименталь фонетикалық изертлеў). (Филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин жақлаў ушын орынланған автореферат, Ленинград, 1971, 29-б.). Р.С.Бекназарованың «Хәзирги заман қарақалпақ

Библиографиялық көрсеткіштегі 14 бөлім

№	Бөлімнің аты	Мийнеттердің саны	Проценттік көрсеткіш
1	2	3	4
1	Улыұма бөлім	54	7,71
2	Алфавит хәм орфография	116	16,58
3	Фонетика	22	3,14
4	Лексикология, фразеология хәм лексикография	60	8,57
5	Терминология	22	3,14
6	Грамматика	100	14,28
7	Тил тарихы	22	3,14
8	Диалектология	49	7,00
9	Ономастика хәм этнонимика	19	2,71
10	Көркем әдебият тили, сөйлеу мәдениеті	26	3,71
11	Қарақалпақ тилин салыстырмалы изертлеу, аударма	27	3,86
12	Сабақлық хәм программалар, методика мәселелери	122	17,44
13	Критика хәм библиография	36	5,14
14	Персоналия	25	3,57
15	Улыұма	700	100%

тилинің консонантизми» (Филология илимлеринин кандидаты илимий дәрежесин жақтау үшін орынланған автореферат, Киев, 1972, 23-б.). Ж.Аралбаевтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилинин фонетикалық системасы» атлы кандидатлық диссертациясын Алма-Ата қаласында 1947-жылы жақтап шығады.

Жоқарыда аты аталған диссертациялардың тийкарғы бөлім жетписинши жыллардың басларында жақланғаны менен бул жұмыслар алпысыныншы жыллардың орталарында қолға алынады. 1965-жылы К.Убайдуллаевтың «Хәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика» (Нөкис, 1965, 109-б.) кітабы баспадан шығады.

Жоқарыдағы аты аталған мийнетлер қарақалпақ тилинин өзгеріслерге ушыраған дәуиринде оның фонетикалық системасының орталықта бейимлесіу қағыйдалары менен ызамлықларын жаратып берди. Бул қағыйдалар менен ызамлықлар хәзирги күнге дейин өз әхмийетлерин жоғалтпай киятыр.

3.8. Лексика, фразеология хәм лексикография

Қарақалпақ тилиниң латын графикасынан рус шрифтына өтиў дәуиринде лексикология, фразеология хәм лексикография тараўы бойынша жедел пәтлер менен изертлеў жумыслары алып барылды.

Егерде лексикология бойынша алатуғын болсак:

- бириншиден, қарақалпақ тилине кирип келген рус хәм интернационал лексикалық бирликлерди өз орнына жайластырыў хәм тәртиплестириў бойынша толып атырған мәселелерди шешиў;

- екіншиден, рус тили әдебий текстлериндеги орын алған фразеологиялық бирликлердин мәнислерин жоғалтпаған халда қарақалпақ тилине аударыў;

- үшіншиден, қарақалпақ тили әдебий текстлериндеги орын алған фразеологиялық бирликлердин мәнислерин жоғалтпаған халда рус тилине аударыў.

Бул мәселелер Е.Бердимуратовтың «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң лексикологиясы бойынша очерклер», «Әдебий тилдин функционаллық стильлериниң раўажланыўларына байланыслы қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» атлы кандидатлық хәм докторлық диссертацияларында сәулеленди. Буннан басқа Р.Есемуратованың «Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги қарақалпақ лексикасының раўажланыўы», М.Қәлендеровтың «Қарақалпақ тилиндеги синонимлер», С.Т.Наўрызбаеваның «Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық бирликлердин түрлери хәм олардың рус-қарақалпақша сөзликтеги сәулелениўи», А.Турабаевтың «Түрк-рус сөзликлериндеги феийл формасындағы лексикографиялық рәсмийлестириў» атамасындағы кандидатлық диссертацияларында қарақалпақ тилиниң лексикология, фразеология хәм лексикография тараўы бойынша ушырасқан бир қатар машқалалар өз шешимин тапты.

Қарақалпақ тилиниң лексикология, фразеология хәм лексикография тараўындағы ушырасып атырған машқалаларды шешиў жолында жарық көрген орфографиялық хәм рус-қарақалпақша сөзликлер лингвистикалық материал хызметин атқарды. Өз гезегинде изертлеўшилер өзлериниң жаратажақ дәрәтпелеринде бул материаллардан пайдаланды. Бул орында сөзликлерди дүзиўши авторлар өзлеринде топланған бай әмелий тәжирийбелерди иске қосыў менен бир қатарда жақланған диссертациялар, монографиялар менен бир қатарда жәрияланған түрли мақалалардағы шығарылған илимий жуўмақлар бойынша

жумысларын алып барды. Атап өтетугын болсак, Н.А.Баскаков, С.Бекназаров, У.Кожуровтың «Русша-қарақалпақша сөзлиги», Т.Сафиевтың «Қысқаша русша-қарақалпақша сөзлик» кітаптары басылып шықты. Бұл орында керісінше дүзілген К.Убайдуллаев пенен Д.С.Насыровлардың авторлығындағы «Қарақалпақша-русша сөзлик»тің баспада басылып шығуы да қарақалпақ тилинің латын шрифтынан кириллицаға өтіп алыулары менен орналасып алыуларына тасир жасады. Ал орфография бойынша С.Байков пенен Д.Абдалованың «Қарақалпақ тилинің қысқаша орфографиялық сөзлиги», Ә.Нурмаханова менен С.Ниетуллаевтың «Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги» кітаптарында жазу қағыйдаларындағы анықлықтарды киритип отырды.

Ж.Буранов пенен П.Қурбаназаровтың «Қарақалпақша-англичанша сөзлиги», П.Қурбаназаров пенен М.Досановтың «Англичанша-қарақалпақша сөзлиги» кітаптары қарақалпақ тилинің лексикология, фразеология хәм лексикографиясындағы орын алған тил ызамлықларының беккемленип барыуына тийкар жаратып берди.

Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан белиминің «Хабаршы» журналында 1969-жыты 2 санында жарияланған М.Қалендеровтың «Қарақалпақ тилиндеги идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер» атамасындағы мақаласы жарық көрди. Бұл мақала тил билимин изертлеушилері менен бир қатарда әдебиятшылар хәм баска да дәрегіуши тулғаларда қызығушылықлар оятты. Буның тийкарғы себебі, жазушы шайырлардың дәреліуши шығармаларын жаратпастан бұрын идиомалық хәм фразеологиялық синонимлерди билиу көнликпелерине ийе болулары менен тығыз байланысly болды. Бұл жағдай әдетте жарық көріп атырған шығармалардың гөзаллықларыш тәміинлеуге тийкар бола алды.

Солай етип, қарақалпақ тилинің латыннан кириллицаға өтіу жылларында лексикология, фразеология хәм лексикография тарауында жедел пәтлер менен илимий-изертлеу жумыслары алып барылды хәм үлкен нәтийжелерди қолға киритти.

3.9. Морфологиялық изертлеулер

Морфологиялық изертлеулердеги орын алған қурамалы машқалалардың бири – сөз шақаплары тарауы болып есапланады. Бұл машқала тек ғана қарақалпақ тил билиминде емес, бәлкі улыуа түркологияда өз шешимин таба алмай атырған машқала болып қалып атыр.

1952-жылы Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ тили» кітабы Москва қаласында СССР Илимлер академиясы баспасында жарық көреді. Жууаплы редакторы академик В.А.Гордлевский болды. Жаратылған бул мийнет Н.А.Баскаковтың көп жыллық изертлеу жұмысының жемиси болып есапланады. Изертлеу жұмыларының нәтийжелери толық болмаса да түркий тиллердин классификациялық машқаласының шешилиу жолына тийкар жаратты. Қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларды көп қырлы тәрептен изертлейди. Хәтте ең майда деп аталған моментлер де автордың нәзеринен шетте қалмайды. Оларды да хәр тәреплеме болған изертлеу объекти сыпатында қабыл етти.

Бул кітапта сөз жасаушы хәм сөз өзгертиуши аффикслердин түбир сөзлерге жалғаныу тәртиплеринин избе-изликлери Н.А.Баскаковта үлкен қызығушылық оятады. Ол бул мәселе бойынша аффикслердин жайласу тәртиплери бойынша изертлеу жұмысларын алып барып, өзинин жыйнаған материаллары ишинен төмендеги мысалды келтирип, оған жалғанған аффикслерди избе-из анализлеп өтеди: ис-ши-лер-имиз-де-мен (Баскаков, 1952, 171-б.). Бул мысалда түбир сөзге бир сөз жасаушы аффикс пенен төрт сөз өзгертиуши аффикслердин жалғанғанлығын көрсетип өтеди.

Тилимиз жыллардың өтиуи менен рауажланыу дәуирин басынан кепирди. Бундай рауажланыулар менен бир қатарда тилимиз өзгерислерге дуушар болды. Егерде морфологиялық өзгерислерди сөз етегуын болсақ онда сөз өзгертиуши аффикслердин сөз формаларынан ажыралып, түсип қалғанлығын атап өтиуимиз мүмкин.

Жүзеге келген бундай жағдай тек ғана қарақалпақ тилинде емес, бәлки бәрше түркий тиллерде де орын алған.

Әлбетте, сөз өзгертиуши аффикслердин ажыралып, түсип қалуы кубылысларын жетекши түрколог алымлар тиллердеги болып атырған бейимлесу системасы деп түсindirеди. Ал, түркий тиллердин бейимлесу дәрежесин болса, олардағы жүзеге келип атырған түсирилип қалған аффикслер менен байланыстырады. Бундай аффикслерди үнемленген аффикслер деп жуумақ шығарады. Бирақ та соны да атап өтиуимиз орынлы, түркий тиллердин гөззаллығы түбир сөзлерге узын шубай жалғанған аффикслер қурылысынан ибарат болады. Бул орында бул тиллердеги орын алған аффикслердин үнемлениу кубылысы деген жуумаққа келиу орынсыз болып есапланады. Ал бундай түрдеги бейимлесу жағдайлары хәр тилде түрли рәңбәреңликлерге ийе болады. Пайда болған рәңбәреңликлер халықлардың географиялық жайласулары менен сол тилде

сөйлейтуғын адамлардың санына байланысly болады. Қазақ тилиндеги үнемлениў процеси 54 пайыз, өзбек тилинде 6 пайыз, ал қарақалпақ тилинде болса 41 пайызды курайды.

Жоқарыдағыларды есапқа ала отырып, бундай кубылысларды түркий тиллердин бейимлесиўлери емес, ал лингвистикалық-экологиялық тең салмақлылықтын бузылыў кубылысларының жүзеге келгенлигин атап өтиўимиз орынлы.

Хәзирги күнде төрт хәм бес аффиксли жалғаудың хәзирги заман публицистикалық текстлерде улыўма ушыраспайтуғынлықларын да атап өтиўимиз керек. Соңын ала жергиликли изертлеўшилердин морфология тараўы бойынша изертлеў жумысларының нәтийжелери кандидатлык диссертацияларында сәўлелене баслайды. Олардан А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилиндеги санлықлар», У.Ембергеновтың «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер», Б.Қутлымуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилинин ҳарекет атлары», А.Нәжимовтың «Жуп хәм қайталанатуғын жуп сөзлердин жасалыў жоллары» хәм т.б. диссертациялар жақланды.

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң «Хабаршы» журналында морфология тараўы бойынша изертлеў жумысларының жуўмақлары тийкарында дыққатқа ылайық мақалалар жарияланып турды. Атап айтқанда, Қ.Дәўлетбаевтың «Қарақалпақ тилинде дәнекердин өзгешеликтери», Ж.Ешбаевтың «Хәзирги қарақалпақ тилинде рәуиштин аффикслер арқалы жасалыўы», М.Шалекенованың «Қарақалпақ тилиндеги силтеў алмасықлары хәм олардың өзгешеликтери» хәм т.б. Бул мийнетлердин бәршеси қарақалпақ тили морфологиясының раўажланыўына үлес қосты.

3.10. Синтаксислик изертлеўлер

Түркий тиллердеги жүзеге келген бейимлесиў системасына байланысты болған аффикслердин үнемлениў кубылысы синтаксис тараўында да көплеген машқалалар менен мәселелерди туўдырыўға себепши болды. Бундай түрдеги машқалалар менен мәселелер қалайынша пайда болды деген сораў туўылады?

Түркий тиллердеги пайда болған синтаксислик машқалалар менен мәселелер қарақалпақ тилине де тийисли болды.

Буннан алдыңғы морфологияны изертлеў темасындағы келтирилген төмендеги мысалды келтирейик: Ис-ши-лер-имиз-де-мен бул сөз форманың русша аудармасын келтиретуғын болсақ онда мынадай эквивалентин көремиз: «Я у наших рабочих». Бул мысалда бир қарақалпақ сөз формасына рус тилинин төрт сөзин

қолланыу арқалы мәнісі ашылып тур. Усы мысалды керісінше рус тилинен қарақалпақшалағанда «мен бизлердин исшилериимиз арасындаман» ямаса бір неше басқа вариантларда гезлесиуі мүмкін. Бул орында аудармада қарақалпақ тилиндегі аффикслер назерге алынбастан сөзбе-сөз аударыу жұмыслары әмелге асырылады. Нәтижедіе қарақалпақ тилинің бейімлесиуі хәм аффикслердин үнемлениуі қубылыслары жүзеге келеди. Қаншадан-қанша рус тилиндегі сабақлықлар менен оқыу хрестоматиялары, көп санлы әдебий шығармалары, илимий хәм публицистикалық текстлер жоқарыдағы көрсетилген сөзбе-сөз аударма принципінде әмелге асырылған. Жүзеге келген бундай хәдийселер бәрше түркий тиллерде орын алған, мәселен, өзбек тилинде «кишлокларимиздагиларникига» «те, которые находятся в наших кишлаках», қазақ тилинде «қамсыздандырылмағандықтан». «в связи тем, что не застраховано» хәм т.б.

Рус тилинен түркий тиллерге болған аудармалар болса сөзбе-сөз әмелге асырылған. Нәтижедіе болса аффикслердин қолланылыуі активлиги бирден кемейип кеткен. Усы жерде алтай теориясындағы орын алған түркий тиллердин бейімлесиуі системасындағы аффикслердин үнемлениуі қубылысының сағасы усы жерден басланғанлығын көремиз.

Синтаксислик машқалалардың қарақалпақ тилине кирип келиуіне байланысly бул тарау бойынша изертлеу жұмыслары хәуижге мине баслады. Олар бойынша диссертациялық жұмыслар қолға алынды. Бир қатар жаслар орайлық қалалардағы жоқарғы оқыу орындары менен академиялық институтларының аспирантурасына кирип изертлеу жұмысларын алып барды. Аспирантураның теориялық курсың питкергеннен кейин кандидатлық диссертацияларын жақлай баслады. Олардан, М.Авезовтың «Придаточное предложение времени и его структура в современном каракалпакском языке», П.Бекимбетовтың «Интонация собственно-вопросительного предложения в каракалпакском языке», Е.Дәуеновтың «Глагольные сочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке», М.Давлетовтың «Категория обстоятельства в современном каракалпакском языке», А.Нурмаханованың «Прямая и косвенная речь в каракалпакском языке».

Диссертациядан басқа бул тарау бойынша монографиялар, сабақлықлар менен илимий мақалалар жәрияланды. Олар қатарында Н.А.Баскаков, А.Бекбергенов, Қ.Бердимуратов, А.Қыдырбаев, Д.С.Насыров, Ә.Ниязов, А.Умаров, М.Шалекеновалардың авторлықларындағы илимий мийнетлер

әмелге асырылды. Олар мүмкіншіліктері барынша синтаксис тарауындағы машқалалардың шешімдерін табыуға ересті. Демек, жоқарыдағы аты аталған изертлеу жұмыстарының нәтижелерінде синтаксис тарауында пайда болған машқалалардың себептері көрсетілмей өтеді. Оларға айдынлық киритілмейді. Ең әхмийетлиси изертлеу нәтижелері бойынша қарақалпақ тилинің түбир сөзлерине жалғанған үнемленип қалған аффикслердің орнын толтыру ямаса қалпине келтириу хаккындағы пикирлерден шетлеп өтеді. Соған қарамастан қарақалпақ тилинің кириллица хәм басқаруу тилге өтиу дәуириндеги болып атырған өзгерислер нәтижесинде пайда болған машқалаларды шешу жолында көплеген нәтижелерди қолға киритти. Қала берсе бул тарау бойынша зәрүр болған усынысларды берди. Шығарылған бундай усыныслар баспасөз хызметкерлери, сабақтық хәм оқыу қолланбаларын дүзиушилер менен муғаллимлер ушын бахалы мийнет болып хызмет етти.

Сондай-ақ кириллицаға өтиу дәуиринде қарақалпақ тилинің басқа тарауларында жедел пәтлер менен изертлеу жұмыстары алып барылулары нәтижесинде бир қатар илимий жаңалықларды қолға киритиулерине ерисилди. Атап айтқанда, диалектология, ономастика, тил тарийхы, салыстырмалы изертлеу тарауларында әдеуир илгерилеулер болды.

3.11. Кириллицадан кейинги сиясий ойынлар

Кириллица сиясаты әмелге асырылып болынғаннан кейин аўқамдағы миллий тиллерди сапластыруудың жаңа жасырын сиясий ойынлары басланады. Бул ойында өзлериниң жүргизип атырған сиясатын әмелге асыруу ушын миллий-рус еки тилликти раўажландыруу механизмлери жаратылды. Қала берсе, социалингвистика атамасындағы тилдің жаңа тармағы менен оның қәнигелери сиясий сахнада пайда болды.

Бул сиясатты қолға алыуларының тийкарғы мақсети, дәслеп миллий тиллерден рус тилине өтип алыулары, оннан кейин болса миллий тиллерди биротала сапластыруу еди.

Жүргизилген бундай сиясат өз жемислерин бермей қалмады. Өткен әсирдеги жетпис жыл хуқим сүрген Кеңес дүзими дәуиринде 140 миллий тилдин 43%ин сапластырууға ересе алады. Бул орында социалингвистиканың жетекши қәнигелери болса, аўқамдағы жоғалып атырған тиллердің себеплерин халықлардың географиялық жайласыуларының жыйнақлы смесликлери, эмиграция хәм өз жазыуларына ийе болмау жағдайлары менен байланыслы болған деп түсиндиреди.

Хақыйқатында да, миллий-аймақлық шегараларынан көшип кеткен халықлардың өз ана тиллерин жоғалтыу итималлықлары жоқары болған. Хәзирги күнде өз елинен көшкен мордв хәм татарларды қосып есаплағанда 75% қурайтуғынлығын, кареллер, лезгинлер, марийцлер, чувашларды қоса есаплағанда 45-50 проценти, Россия хәм бир қатар СНГ республикаларында жасап атырғанлығы көзге түседи. Ал башқуртлар, бурятлар, коми, осетин, удмуртлардың өз аймағынан көпиу дәрежеси 30-40 процентин қураған. Бундай түрдеги көринислерди басқа да миллет ўәкиллеринде көриу мүмкин.

Эмиграция нәтийжесинде өз ана тиллерин жоғалтқан миллетлер ҳаққында да бир қатар мағлұматларға ийе болып отырмыз. Атап айтқанда, немецлердин 80%, Вепслердин 60%, кореецлердин 50% өз ана тиллерин жоғалтып алған.

Жоқарыдағы жүзеге келген ўақыяларды социолингвистиканың жетекши кәнигелери бир сөзинде миллий тиллердин сиясатын рационал түрде жүргизилмеу ақыбетинде пайда болған,-деп баҳаласа, ал екіншисинде шашыранды формада жайласқан миллетлер тилинің қолланыўындағы қолайсыз шәрт-шараятлар менен байланыстырылған.

Жуўмақлаўға келгенде, оларды проблемалық көзқарасқа алып келип тақаған. Бул орында миллетлердин өз ана тиллеринен айырылыу жағдайларын миллий трагедия екенликлери пикирлеринен шетлеп өткен.

3.12. Қарақалпақ сөз формаларының жасалыу механизмлериндеги лингвозкология

Н.А.Баскаков Қарақалпақстан үлкесине келип, халық ауызеки дұрданаларын жыйнау ўақтында көп аффикслерден жасалған сөз формаларға нәзери түседи. Ол бундай сөз формалардың жасалыу механизмлерин изертлеген. Изертлеу жумысларын алып барыу ўақтында түбирге жалғанған аффикслердин хәр бирин тәртипленген избе-изликлер бойынша тармақланған түринде морфологиялық анализ жасайды. Бундай көп аффиксли сөз формалар қатарында төмендегилерди келтирейик:

Сат-ыў-шыр-лаң-ағыз-лаң-лаң (Баскаков, 1952, 109-6.).

Кел-ме-ген-лер-ге

Жоқарыдағы келтирилген көп аффиксли сөз формалар хәзирги заман қарақалпақ публицистикалық текстлеринде ушыраспайды.

Дәуирдин өтиуи менен тил раўажланады, өзгерислерге ушырайды хәм жетилисин баратуғынлықлары әлбетте түсиникли кубылыс. Ал тилдин соңғы жағдайын анықлап беріуши – бул

газеталық текстлер. Қарақалпақ газеталық текстлерінде сөзлерге жалғанатуғын сөз өзгертіуші affикслер менен олардың комбинаторлық варианттарының 30% ұлығұма ұшыраспайды.

Статистикалық экспериментте 305 сөз өзгертіуші affикс хәм олардың комбинациялық вариантлары ишінде байланыс коммуникацияларына тек ғана 176 сы ғана қатнаскан. Қарақалпақ газета текстлерінде бундай affикслердің тийкарынан алғанда бир компонентлиси актив қатнасты. Ал еки ямаса үш компонентлиси сийрек гезлеседи. Төрт ямаса бес affиксли формалары болса ұлығұма ұшыраспаған.

Өзбек газета текстлеріндеги сөз формаларының жасалығұ механизмлерінде сийрек болса да төрт affиксли вариантлар гезлеседи. Олардан лар-и-ға-гина, лар-и-да-гина, -лар-и-ни-гина (Мухамедов, Пиотровский, 1986, 110-114-бб.).

Пайда болған бундай қубылысларды алтай теориясының жетекши қанигелери тиллердің бейимлесиғұ жағдайының жүзеге келгенликлерин атап өтеди. Керек болса сөз формалардың жасалығұ механизмлеріндеги affикслердің гезлеспеуин үнемлениғұ қубылысы деп түсиндиреди. Дүнья жүзлик тиллери ишінде, әсиресе, түркий тиллердің бейимлесиғұлери жокары болатуғынлықлары атап көрсетиледи. Бейимлесиғұ көрсеткишлери сыпатында түркий тиллердеги сөз формалардағы сөз өзгертіуші affикслердің үнемлениғұ дәрежеси менен байланыстырады (Мельников, 1971, с. 68).

Бул орында сөзлерге жалғанатуғын бундай affикслердің үнемлениғұ қубылысларының жүзеге келип атырғанлықларына айдынлықларды киритиғұмиз мақсетке ылайық болып есапланады. Пайда болған бундай қубылыслар биринши гезекте түркий тиллердің тәбийий рағажланығұларына өзиниң кери тәсирин жасайтуғынлықларына гүман жоқ.

Көрип турғанымыздай қарақалпақ тили өзиниң рағажланығұлар дәуиринде лингвоэкологиялық өзгерислерге дуғушар болғанлықларының гуғасы боламыз.

Қолланылмаған бир affиксли элементлер: -ңиз, -мен, -пан, -бан, -бен, -низ, -сен, -сыз, -сиз.

Қолланылмаған еки affиксли элементлер: -лар-ың, -лер-иң, -лер-миз, -лер-сиз, -м-нин, -ң-ның, -ың-ның -ңыз-дың, -ңиз-дин, -м-ма, -ң-е, -ңыз-ға, -ыңыз-ға, -м-ды, -м-ди, -н-ды, -ңиз-ди, -ң-да, -н-де, -ңиз-де, -м-нан, -ы-нан, -ңыз-дан, -ңиз-ден, -н-ман, -ң-мен, -ың-ман, -иң-мен, -сы-мыз, -си-миз, -м-саң, -м-сыз, -м-сең, -м-сиз, -ым-сыз, -им-сең, -им-сиз, -м-саң, -ы-сыз, -ң-сиз, -ым-ай, -сы-ай, -м-лар, -м-лер, -дан-ман, -ден-мен, -дан-сыз, -ден-сиз, -да-сыз, -де-сиз, -та-сыз, -те-сиз, -да-ман, -де-мен, -да-мыз,

-де-миз, саң-лар, -сең-лер, -сыз-лар, -сиз-лер, -мы-саң, -ми-сең, -бы-саң, -би-сең, -мы-сыз, -ми-сиз, -пы-саң, -пи-сең, -бы-сыз, -би-сиз, -пы-сыз, -пи-сиз.

Қолланылмаған үш аффиксли элементлер: - ма-лар-ды, -м-лер-ди, -ым-лар-ды, -им-лер-ди, -ым-да-ман, -им-де-мен, -ың-да-ман, -иң-де-мен, -ы-нан-ман, -и-нен-бен, -ы-нан-биз, -и-нен-биз, -м-бы-саң, -м-би-сең, -м-би-сиз, -лар-ың-ның, -лер-иң-нин, -лар-ы-ма, -лер-иңиз-ге, -лар-ың-ды, -лер-иң-ди, -лер-иңиз-ди, -лар-ым-да, -лер-им-де, -лар-ың-да, -лер-иң-де, -лар-ыңыз-да, -лер-иңиз-де, -лар-ым-нан, -лер-им-нен, -лар-ың-нан, -лер-иң-нен, -лер-иңиз-ден, -лар-ым-саң, -лер-им-сең, -лар-саң-лар, -лер-сең-лер, -м-саң-лар, -м-сең-лер, -м-сыз-лар, -м-сизлер.

Қолланылмаған төрт аффиксли элементлер: -лар-ым-саң-лар, -лар-ым-сыз-лар, -лер-им-сиз-лер хәм т.б.

Төрт хәм бес аффиксли элементлер қарақалпақ газета текстлерінде улыўма ушыраспаған.

Жоқарыдағы қолланбаған аффикслердің дизимин көре отырып, олар жүз, еки жүз ямаса мың жылдан кейин қарақалпақ гилиндеги улыўма жоғалып қалған элементлер қатарынан орын алыўы мүмкин бе? — деген сауал тууылады. Олай болса жоғалайын деп турған аффиксердің байланыс коммуникацияларына актив түрдеги қосылыўларын тәмийинлеўимиз ушын не қылыўымыз керек? — деген екінши бир сауал тууылады.

Түркий тиллердеги қолланылмаған ямаса ҳазирги заман алтай теориясындағы айтылып жүрген аффикслердің үнемлеў процеси оның бәрше тараўына кери тәсир жасаўына гүман жок. Мейли ол фонетика, лексика, грамматикада ма, ямаса стилистика менен синтаксисте ме, айтеўир бул тиллердің конструкциялық дүзилисине тәсир жасайды.

Жүзеге келген бундай түрдеги өзгерислерди тил билиминин жетекши қәнигелери төмендегитше түсиндиреди:

— бириншиден, түркий тиллерге кирип келген жаңа сөзлердин сөз жасалыў хәм өзлестирилиўлериниң ҳазирги заман тилдин раўажланыў тенденцияларының есапқа алынбаўы;

— екіншиден, жазба әдебий текстлериндеги синтаксистик жақынласыўлар;

— үшіншиден, базыбир сөз жасаўшы моделлердин активлесіўлери;

— төртиншиден, түркий тиллердеги орыш алған фонетикалық нызамлылықларға итибар бермеў (Муўсаев, 1988, 9-10-бб.).

Түбир сөзлерге улын-шубай избе-изликте жалғанатуғын сөз жасаўшы хәм сөз өзгертиўши аффикслердің жалғаныўлары

түркий тиллерге кандай да бир гөзаллыктарды жаратады. Олардын раўажланыў дәўиринде болса бундай аффикслердин биразлары қолланылыў майданынан шығып кетти. Жүзеге келген бундай жағдай биринши гезекте рус тилиндеги әдебий, илимий-техникалық, публицистикалық, сабақлықлар менен оқыў қолланбалардын хәм де баска текстлердин сөзбе-сөз түркий тиллерге аўдарыў процесинде келип шыққан. Усы жерде аффикс элементлериниң қысқарыў кубылыслары жүзеге келди. Түркий тиллердеги орын алған фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, морфологиялық хәм тағы да баска өзгерислердин сағасы әйне аффикслердин қысқарыўлары нәтийжесинде жүзеге келген. Қарақалпақ тили де өзиниң раўажланыў дәўиринде өзгерислерге дуўшар болды.

Жуўмақлап айтқанда, раўажланған ҳазирги қарақалпақ тилин зыянсыз түрде бурынғы тәбийий хәм гөзал көринисине келтириў өз шешимин күтип турған актуал машқалалардын бири болып қалмақта.

Жуўмақлау

Миллий тиллерди кириллицаға өткериў сиясатында бирден-бир басқарыўшы тилди орнатыў мәселесинде күшли таярлық жумыслары менен шешийўшы ис-иләжлар әмелге асырылып барылды. Мектеплердеги бәрше сабақлықлар менен оқыў қолланбалары, газета-журналлар, бәрше жанрлар бойынша китаплар хәм ис-қағазларының текстлери рус шрифтына өткерилди.

Кириллицаға өтиў дәўиринде аўқамдағы бир қатар тиллер дәслеп жазыўларын сонын ала тиллерин жоғалтып алады. Ал қарақалпақ тилиниң кириллицаға өтиў дәўиринде сақланып қалыўы хәм оның усы күнимизге дейин жетип келиўине Нәжим Дәўқараевтың басқарған илимий мектеби ерлик көрсетти.

Рус интернационал тиллериниң қарақалпақ тилине көрсеткен тәсирлери нәтийжесинде ол өзгерислерге ушырай баслайды. Сол себепли, кириллицадағы алфавит хәм имла қағыйдалар бойынша дискуссиялар пайда болып, хәўижге мине баслайды. Бул мәселе бойынша газета-журналларда критикалық мақалалар жәриялана баслаған. Жарық көрген критикалық мақалаларды Н.А.Баскаков бақлап барады. Жәрияланған мақалаларда пайда болған дискуссиялардың маңызын үйренип болғаннан кейин төмендегише шешимге келеди:

– 1940-жылы қабыл етилген кириллицаның имла хәм оның қағыйдалары өзгериссиз қалдырылған ҳалда бир қатар дүзетиўлер

менен толықтырыуларды әмелге асырыу зәрүрликлерин атап өтеди. Бул усыныс бәрше тилшилерге макул түседи. Нәтийжеде рус шрифтындағы пайда болайын деп турған имла хәм оның қағыйдалары этирапындағы былғасықлардың алды алынады.

Бул дәуирде қарақалпақ тилинің бир қатар сөзлери рус-интернационал сөзлери менен алмасып кетеди. Өзге тиллердің тәсири нәтийжесинде тилимиз байыуы менен бир қатарда оның конструкциялық дүзилесинде өзгерислерге дуушар болады. Бундай қубылыс баска да түркий тиллерде де байқалады. Ал түркий тиллердеги өзгерислерди болса алтай теориясының жетекши қәнигелери олардың бейимлесіулері арқалы аффикслердің үнемлениу қубылысларының жүзеге келиулері менен байланысly болатуғынлықларын түсиндирип өтеди. Аффикслердің үнемлениулері арқалы түркий тиллердеги агглютинация нызамы бузылмағаны менен олардың конструкциялық дүзилесиндеги тәбийий гөззаллықлардан айырыла баслайды. Жүзеге келген бундай өзгерислерди биринши гезекте линвистикалық-экологиялық тең салмақтықтың бузылыуы деп қарасақ болады. Ал оларды қалайынша қалпине келтириу жөнинде хәзирше арнаулы илимий жуумақлар шығарылмай атыр.

Қарақалпақ тилинің фонетикасы, лексикасы, морфологиясы менен синтаксисин изертлеу нәтийжесинде әхмийетли болған жаңалықлар табылды. Деген менен алтай теориясындағы орын алған түркий тиллердеги болып атырған бейимлесіу системасын хеш бир изертлеуши өз жумысларында қолланбады. Сол себепли қарақалпақ тилинің өзгеріу қубылыслары толық өз бахасын ала алмады.

IV БАП

ГӘРЭССИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ

4.0. Дәслепки ескертиулер

Қарақалпақ тилине берілген мәмлекетлик дәрежедеги бийлик Қарақалпақстан үлкесінде жүзсге келген айрықша атап өтилетуғын сиясий хәм тарийхый уақыялар қатарынан гиреули орын ийеледи. Буның тийкарғы себеби, бурынғы СССР дәуиринде ана тилимиздин сиясий, экономикалық, мәдений, билимлендириу хәм халық хожалығымыздың пайдаланыу өрисиндеги хуқықлары шекленген болса, ендиликте оның қолланылыу тарауларының еркинликлерге өтиулері менен тығыз байланысly болды.

Тилдин мәмлекет қәуендерлигине алыныуы жәмийетшилик тәрәпинен үлкен көтеринкилик хәм қызғын қоллап-қууатлаулар менен қарсы алынды. Хәтте қарақалпақ әдебиятының дәретиуши тулғалары бул нызамның қабыл етилиу уақыяларына да бир шетте қарап турмады. Олар ана тилимиздин жарқын образын өз шығармаларында дәретти.

4.1. Тил хәққындағы нызам

Қарақалпақстанда мәмлекетлик тил хәққындағы нызамның қабыл етилиуи биринши гезекте бурынғы СССР аймағында жүзеге келген геосиясий уақыялар менен тығыз байланысly болды. Бул уақыяларға байланысly Эстония, Литва, Латвия, Тәжикстан, Молдавия, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Украина, Белоруссия, Туркменстан республикалары өзлеринин миллий тиллерине арнаулы нызам менен мәмлекетлик бийликлерин берди.

Атап айтқанда, он бир республика 1989-1990 жыллар аралығында тил хәққындағы нызамды қабыл етип, оларды мәмлекетлик тил деп жәриялауға еристи:

Эстония 18-январь, 1989-жыл
Литва 25-январь, 1989-жыл
Латвия 5-май, 1989-жыл
Тәжікстан 22-июль, 1989-жыл
Молдавия 1-сентябрь, 1989-жыл
Қазақстан 22-сентябрь, 1989-жыл
Қырғызстан 23-сентябрь, 1989-жыл
Өзбекстан 21-октябрь, 1989-жыл
Украина 28-октябрь, 1989-жыл
Белоруссия 26-январь, 1990-жыл
Түркменстан 24-май, 1990-жыл

Ал, Армения, Азербайжан хәм Грузия республикалары болса өз ана тилине мәмлекетлик тил бийлигин 1920-жылдың өзінде-ақ қабыл етип үлгерген еди (Михальченко, 1994, 14-15-бб.).

Қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилди хәм бул бойынша арнаўлы Нызам биринши мәрте қабыл етилди. «Мәмлекетлик тил ҳақында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы төмендеги қатарлар арқалы басланады:

«Тил — миллеттин бийбаха байлығы. Ол миллеттин экономикалық, илимий-техникалық хәм мәдений прогрессти илгерилетиюдеги күшли қуралы бөлып табылады. Сонлықтан, ҳар бир миллеттин өз ана тилиниң жәмийет турмысындағы ролин көтериюге умтылыуы толық нызамлы қубылыс». Ҳақыйқатында да — бул нызамлы қубылыс турмысымызда өз тастыйығын тапты. Мәмлекетлик тил ҳәзирги ўақытта халық хожалығымыздың дерлик хәмме тараўында пайдаланылып атыр.

Бул орында қарақалпақ поэзиясының байтереги Ибрайым Юсуповтың өз дәретпесиндеги төмендеги қатарларды келтириюге болады:

Анам туўып, хәййиў айтып,
Сөйлеп журип тил үйреткен,
Умытарман оны кәйтип,
Ес билдирип адам еткен.

Қасым Әўезовтың қарақалпақ тили, әдебияты менен мәдениатын қорғап қалыу жолындағы ерлиги менен оның душпанларына қарсы аяўсыз гүреси, дәретиюши тулғалардың пидайылығы, Нәжим Дәуқараевтың дүзген илимий мектебинин мийнети, булардың барлығы ана тилимиздин усы күнимизге дейин жетиюине себепши болды.

Ҳәр қандай миллеттин тили сақланып қалыулары ушын биринши гезекте сол миллеттин халқы өз ана тилине садьқ болып қалыулары керек. Миллий тилге деген садьқлықтың

жоғалыулары менен бирге олардың әсте-ақырын жоғалып қалған тиллердің қатарынан орын алыулары сөзсіз.

Қарақалпақстан Республикасының «Мәмлекетлик тил хаккында»ғы Нызамында: «Қарақалпақстан Республикасы қарақалпақ тилин мәмлекеттиң қорғауы астына алады» – деп көрсетилген. Сондай-ақ, бул Нызамның 1-статьясында: «Қарақалпақстан Республикасының сиясий, социаллық, экономикалық хәм мәдений турмысында қарақалпақ тилинің барынша раўажланыуын, қолланылыуын тәмийинлейди. Мәмлекетлик тилдің раўажланыуын, пайдаланылыуын хәм қорғалыуын тәмийинлеуге байланыслы болған барлық мәселелер Қарақалпақстан Республикасының бийлигине киреди. Буннан басқа Қарақалпақстан Республикасы өзиниң аймағында тилге байланыслы барлық мәселелерди шешіу хуқықына ийе» – деп көрсетилген.

Усындай Нызамның қабыл етилиуине ерисиудің өзи халқымыздың ана тилине деген садықлығын аңлатады.

Солай екен, миллетимиздің өзлигин танытып, келбетин көрсететуғын ана тилимиздің келешек әуладқа бирден-бир хасыл гәзийнемиз сыпатында мийрас болып қалыуы ушын оны хәмийше қәстерлеп сақлап қалыуларына тийкар жаратты.

Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийликтин берилиуи – биринши гезекте оның ертеңги күнги тәғдири менен келешегине бағдарланған сиясий шешим болып табылады. Усыған байланыслы, тил хаккындағы нызамның әмелге асырылыу барысында әхмийетли нәтийжелер көзге көрине баслады. Атап айтқанда, 1990-1992 жылларда қарақалпақ тилинің раўажланыу тарийхында кескин бурылыс жасалды. Буның тийкарғы себеби, қарақалпақ тилиндеги газета-журналлар атамасының үш есеге өсиуи; радио-телевидениедеги көрсетиулер хәм еситтириулер уақтының еки есеге көтерілиуи; қала берсе республикамызда өткерилетуғын конференция, курылтай, сессия хәм де мәмлекетлик мекемелердеги жыйналыслардың мәмлекетлик тилде алыш барылыуы хәм олардың рәсмийлестирилиуи болып табылады. Бул жағдай өз гезегинде қарақалпақ тилинің раўажланыу жолының кескин бурылыс жасалыуына тийкар салды. Буған және қосымша улыума билимлендириу мектеплериндеги оқытылатуғын қарақалпақ тили хәм әдебияты пәнине ажыратылған саатлардың көбейтилиуи хәм оқыу-методикалық әдебиатлар менен тәмийинлейтуғын «Билим» баспасының шөлкемлестирилиуи сыяқлы әхмийетли уақыялардың жүзеге келиуи менен байланыслы болды.

Бундай бурылыс жылларының жүзеге келиуинде, әлбетте, тил

хаққындағы нызамның қабыл етилиуі менен тығыз байланысly болды.

4.2. Ғәресизлик жылларындағы латынластырыу сиясаты

Ғәресизлик жылларындағы латынластырыу тек ғана қарақалпақ тили ушын ғана тән болған қубылыс емес, бәлки бурынғы аўқам қурамындағы миллий республикалар тили ушын да тийисли еди. Бул орында латынластырыу лингвистикалық машқала емес, бәлки сиясий машқала екенлигин сол жыллардағы көпшилик зыялылар түсинип үлгермеген еди. Бул машқаланың терең мазмунында жана ғана бой тиклеген мәмлекетлер өз ғәресизлигин бекемлеп қалыуы орайлық мәселени ийеледи. Ал миллий тиллердің кириллицадан латынга өткеріу жұмыслары онша аңсат болмайтұғынлығын дерлик көпшилик қәнигелер сезетұғын еди. Буның тийқарғы себеби, елиу жылдан аслам дәуірде рус шрифты миллий тиллердің жазыуында жақсылап орналасып қалғанлығы, қала берсе, бул жазыудан бир күнде ажыратып алыу мүмкин емеслигин республикамыз зыялылары ушын түсиникли қубылыс болды. Соның ушында оны басқышпа басқыш әмелге асырыу керек деген шешимге келди.

Өткен әсирдің жигирмаланшы хәм отызыншы жыллардың соңында жазыуымыздағы қабыл етилген латын алфавити менен оның имла қағыйдалары хәзирги заман қарақалпақ тилинің талапларына толығы менен жууап бере алмайтұғынлығы сезиле баслады. Буның тийқарғы себеби алпыс жылдан аслам уақыт ишинде қарақалпақ тили рауажланып, оның конструкциялық дүзилеслеринде де бираз өзгерислер жүзеге келди. Ал мәмлекетлик тилге болса, биринши гезекте келешек дәуірлерде де өзгерислерге ушырамайтұғын әлипбе менен оның қағыйдаларын жаратыу зәрүр болды. Ал жазыуларды қайта-қайта өзгертиу, халықты сауатсызлыққа дуушар етиу кәуипи де жоқ емеслигин де атап өтиуимиз орынлы.

«Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң латын жазыуына тийқарланған қарақалпақ әлипбесин енгизиу хәққындағы Нызамына қосымшалар хәм өзгерислер киргизиу хәққындағы 2009-жылдың октябринде қабыл етилген қарарға мууапық латын жазыуына тийқарланған қарақалпақ әлипбесин енгизиу бойынша имла қағыйдаларына дүзетиулер киргизилди.

Бундай түрдеги имла қағыйдаларына жүргизилген дүзетиулер биринши гезекте қарақалпақ тилинің ертеңги күндеги келешегин хәр тәрәппелеме ойлап, қабыл етилген қарар еди.

4.3. Информациялық технологиялық дәуіріндегі жазу

Өткен ғасырдың сексенінші жылларындағы билдирилген илимий болжауларда 2040-2050 жыллар аралықтарында жәмийетиміз толық информациялық технологиялар дәуіріне өтіп болатуғынлығы хақындағы болжау билдириледі. Алымлар бундай түрдегі жүзеге келген жаңаланыуды тийкарынан алғанда төмендегі жүзеге келетуғын уақыялар менен байланыстырады. Атап айтқанда, ХХІ ғасырдың басынан басылап дүнья жүзиндегі информациялар ағымының кескин түрде көбейип кететуғынлығы, қала берсе, бундай көлемдегі мағлыұматларды қабыл етиу, саклау хәм оны оператив түрде өз мәнзилине жиберіу жағдайларын тек ғана заманагөй информациялық технологиялар жәрдемінде әмелге асырыуға болатуғынлығын тийкарлап береді. Нәтижеде болса, жәмийетимізде еки түрдегі сауатлы адамлардың ажыралатуғынлығын билдиреді. Атап айтқанда, биріншиси китап хәм қағазда ручка менен жазатуғын, екіншиси болса компьютерли сауатлы адамларды нәзерде тутайды.

Билдирилген бундай болжаулар сол дәуірде қандайда бир илимий фантастикаға усап кететуғын еді. Буның тийкаргы себеби, жәмийетиміздің толығы менен заманагөй информациялық технологиялар дәуіріне өтиуи, китап баспасының турмысымыздан улыұма шығып кетеді деген мәнини аңлатады. Ал сол дәуірдегі бул баспанын сапластырыулары жөніндегі кубылысларға исениу кыйын еді.

Хәзирги күнде болса ертедегі билдирилген бундай болжаулардың барған сайын хақықаттыққа айланып баратырған сыяклы көзге тасланбақта. Хәзирги күннің өзінде заманагөй информациялық технологиялардың массалық түрде жәмийетимізде тарқалыуы, қала берсе, еки түрдегі сауатлы адамлардың ажыралып үлгергенлигин аңлау кыйын емес.

Көз алдымызда тез пәт пенен рауажланып баратырған информациялық технологиялар жәмийетиміздегі байланыс коммуникацияларындағы бурын көрилмеген жаңаланыуларды жүзеге келтирмекте. Хәтте 2040-2050-жыллардағы жәмийетиміздің толық информациялық технологиялар дәуіріне өтіп болады деген болжаулар, нәзеримізде, оннан да бурын әмелге асырылатуғынлықлары сезилмекте.

Демек, қарақалпақ тилинің имласы бундай түрдегі киятырған жаңаланыуларға таяр турыуы тийис дегенди аңлатады. Китап баспасының 500 жылдан аслам рауажланыу дәуірінде дүнья жүзлик полиграфияның басып шығарған китапларының тиражы

планетамыздың хәр бир адамын хәр жылы орташа 2 китап пенен тәмийинлеу дәрежесине жеткен екен. Бул орында бәрше әдебий, илимий әдебиятлар менен бәрше оқыу орынларын сабақлықлар менен тәмийинлеу жағдайлары дүнья жүзиндеги басып шығарылған китаптардың тиражы жәмийетимиздің талаптарын қанаатландыра алмағандығын аңлаймыз.

Демек, информациялық технологиялар дәуіріне өтиуден-ақ жер планетамыздың хәр бир адамы хәр жылы орташа қағаз вариантындағы еки китап пенен емес, бәлки жетерлигинен артық электрон китаптар менен тәмийинленеди.

Әлемдеги бәрше түркий тиллердің конструкциялық дүзилістериниң өзи бейимлесіуші система болып есапланады. Бул тиллер жәмийетимиздеги жүзеге келген өзгерістер менен жаңаланыуларға мұдамы бейимлесіп турады. Олай болатуғын болса басқа түркий тиллер сыяқлы қарақалпақ тили де информациялық технологияларға бейимлесіулері ызыамлы қубылыс болып есапланады.

Тез пәтлер менен рауажланып баратырған информациялық индустрияның жетіскенліктери билимлендириу дизиминдеги сабақлықтардың электрон сабақлықтары менен толық алмастырыуы күтилмекте. Қала берсе хәзіргі күнде бурынғы китапхана информациялық ресурс орайы деген атама менен алмасып үлгергенлигиниң гүуасы болмақтамыз.

Бул орында келешекте қағаз өндириси турмысымыздан биротала шығып кете ме ямаса ол еле дауам ете бере ме? - деген сауалға жууап бериуимиз зәрүр.

Пикиримизше, информациялық технологиялар индустриясының глобаль тәриздеги турмысымызға кирип келиуі қағаз басып шығару өндириси толығы менен истен шығып кетеди деген мәнини аңлатпайды. Қағаз баспасы инерция менен дауам етеди. Бирақ та оның күнделикли турмысымыздағы пайдаланыу ораси тарайып, жәмийеттеги орны бираз шетлеп қалатуғынлықтары да күтилмекте.

Демек, латын жазыуына тийкарланған қарақалпақ әлипбесин енгизиу бойынша имла қағыйдаларындағы дүзетиулер информациялық технологиялар тармақларына бейимлестіриулері қарақалпақ тилиниң келеси дәуірдеги рауажланыу жолларына тийкар салатуғынлығы сөзсиз.

4.4. Мәмлекетлик тил ҳаққындағы жаңа редакция

Мәмлекетлик тилдің қабыл еткен күнінен бастап баспасөзде қарақалпақ тилинің терминлери бойынша дискуссиялық материаллар жарық көре бастайды. Бул материалларда тийкарынан алғанда қарақалпақ тилинің ишки мүмкиншиликлеринен өнімли пайдаланыу ҳаққындағы пикирлер орайлық орынды ийелейди. Дәслепки күнлерде бир-бирлерине карама-қарсы ҳам онша анық емес пикирлердің қәлиплескени менен соңын ала олар бир қәлипке түсип кетиуи арқалы тәртипке түсе бастады.

Телевидениеде «Тилге итибар – елге итибар» көрсетиулері шөлкемлестирилди. Дәслепки күнлерде бул көрсетиулер телетамашагөйлерде үлкен қызығыушылық оятады. Деген менен көрсетиулердеги орын алған бир қәлиптеги қайталаулар телетамашагөйлердің қызығыушылықларын сөндиреди. Сол себепли «Тилге итибар – елге итибар» көрсетиуин телебағдарламадан шетлетиуге мажбүр болады. Деген менен терминлер этирапындағы билдирилген пикирлер қарақалпақ тилинің ишки мүмкиншиликлерин пайдаланыу жолында кен жол ашып берди. Бирақ, қарақалпақ терминологиясының жедел пәтлер менен рауажланыулары, мәмлекетлик тиллер нызамына өзгерислер менен толықтырыуларды киритиулер ҳаққындағы пикирлер баспасөзде жүдә кем сәулендирилди.

Мәмлекетлик тил ҳаққындағы Нызамға 28-декабрь 2010-жылы бир қатар өзгерислер киритилди. Бундай өзгерислер тил ҳаққындағы нызамды жетилистириу зәрүрликлери менен тығыз байланыслы болды. Жана редакцияда қабыл етилген бул нызамға да он жылдан аслам уақыт болды. Ҳәзирги күнде де оған бир қатар жана редакцияда өзгерислерди киритиу зәрүрликлери сезилмекте. Бундай өзгерислер биринши гезекте жәмийетимиздеги болып атырған жаңаланыулар менен өзгерислерге болған ҳәзирги күннің көзкарасындағы пикир жүритиулер менен байланыслы болып отыр. Нызамдағы көрсетилип өтилген 10-статьяға итибарды қаратайық:

– «Кәрханаларда, мәкемелерде, шөлкемлерде ҳам жәмийетлик бирлеспелерде ис жүргизиу, есап-санақ статистикалық ҳам финансылық хұжетлер мәмлекетлик тилди билмейтуғын жәмәәтлерде мәмлекетлик тил менен бир қатарда басқа да тиллерде әмелге асырылыуы мүмкин»-деп көрсетилген.

Бул статьядағы жазылған «Басқа да тиллерде әмелге асырылыуы мүмкин» деген қатарға итибар берейик:

- бириншиден, егерде әмелде 6500 ден аслам тил болатуғын болса, қайсы бір тилде ис жүргизиў, есап-статистикалық хәм финанслық хўжетлер рәсмийлестириледі?

- екіншиден, кәрхана, мекеме шөлкем менен жәмийетлик бирлеспелериниң басшыларынан баслап жетекши қәнигелерине дейин басқа тиллерди билмеўи мүмкин.

- үшіншиден, дилмашларға бәрше мәмлекетлик ахмийеттеги хўжетлерди исенип тапсырыўға бола ма?

- төртиншиден, тексериўши хәм қадағалаўшы шөлкемлердин бирде-бир жууапкерли хызметкери басқа тиллерди билмеўи мүмкин бе?

- бссиншиден, республикамыздын бәрше мектепке шекемги билимлендириўден баслап жоқары оқыў орынларына дейинги пәнлер қарақалпақ хәм өзбек тиллеринде оқытылса, не ушын ахмийетли мәмлекетлик хўжетлер басқа тиллерде рәсмийлестирилиўи керек? - деген сауал тууылады. Бул орында билимлендириўге жумсалған сонша оқытылып атырған саатлар менен қәрежетлер қаяққа кетеди? Сол себепли ныздамдағы келтирилип өтилген 6, 14, 16, 18 хәм басқа статьяларда атап өтилген «Басқа айырым тиллерде, зәрүр болған тиллерде, сол миллеттиң тилинде, айырым тиллерге аударыў, басқа тиллерде әмелге асырыў, өзлери таңлаған тилде сыяқлы статьядағы қатарларды мәмлекетлик тиллер менен алмастырыў мақсетке мууапық болып есапланады.

4.5. Қарақалпақ тилши алымларының сәркардасы

Д.С.Насыров Мойнақ районынын Тикөзек ауыллық кеңесинде 1927-жылы дуньяға келди. Болажақ алымның балалық дәуири жүде хәм ауыр жылларда өтті. Урыс, ашлық, репрессия жылларында оқып билим алды.

Жас өспиримниң мектепте оқып жүрген күнлеринде ер муғаллимлердин урысқа кетип қалыўлары, педагог кадрлардың жетиспеўшиликлерине байланыслы сол дәуирдеги билимлендириў саласында үлкен қыйыншылықларды жүзеге келтирген. Қалаберсе класслардың жылытылмаўы, сабақлық, дәптерлер менен әпиуайы ручка-кәлемлердин жетиспеўшиликлери де үлкен машқалаға айланған еди. Соған қарамастан оның билимге болған умтылыўшылықларын бундай қыйыншылықлар тоқтата алмады.

Балалық жылларындағы алған билими ертеңги күндеги илим жолына бағдар оятты. Атап айтқанда, Шымбайдағы муғаллимлер

институтының, оннан кейін педагогикалық институты (1945-1949), қалаберсе Москвадағы тил билими институтының аспирантурасына қарай қәдем таслайды.

Докторлық диссертациясы үстінде жұмыс ислеп жүрген жылларында шет ел түркологларының қарақалпақ тили бойынша изертлеу жұмыстарының нәтижелери Д.С.Насыровтың дыққатын өзине тартады. Усыған байланыслы олардың 200 ге жақын жұмыслары менен жақыннан танысулары арқалы ана тилимиз ҳаққындағы баҳалы мағлыұматларды жыйнай баслайды.

Әлбетте, атаклы шет ел түркологларының изертлеу жұмысларының нәтижелери ана тилимиздин тарийхын жаратыуда бийбаха дереклик хызметин атқарды. Дәуирдин өтиуи менен ана тилимизде басқа тиллер сыяқлы раўажланып барды. Бундай түрдеги раўажланыулардың тарийхын жаратыу бойынша да көп жыллар дауамында машақатлы илим-изертлеу жұмыслары алып барылды. Онын фонетикасы менен лексикалык-грамматикалык дүзилиси, тарийхы менен диалектлик системасы бойынша баҳалы илимий нәтижелерди қолға киритиуге еристи.

Ең баслысы, бул тилдин өзине тән барлық сапалық көрсеткишлери менен жақсы сақланып қалғанлығы, бүгінги миллий тилимиздин кең қанат жайыуына зор мүмкиншиликлерди берди. Әлбетте, бундай түрдеги раўажланыуларды Досжанбай Сипатдиновичтин дәретиушилиқ жолынан ажыратып қарау мүмкин емес. Буның тийкарғы себеби, өткен әсирдин 50-жыллардың орталарынан баслап, ана тилимизге мәмлекетлик тил бийлиги берилген күнлерине дейин жүзеге келген тарийхый хәм сиясий уақыялар қатарында жемисли мийнет иследи.

Қарақалпақ улыұма халықлық сөйлеу тилинің қәлиплесиуи хәм оның диалектлик системасының жаратылыуында орта әсирлердеги естеликлерден алынған тарийхый лингвистикалык мағлыұматларды тийкар етип алады. Бул орында атаклы тил билиминиң алымы Ф.П.Филиннің айтып өткен «Лингвистикалык мағлыұматлар арқалы халықлардың тарийхы ҳаққындағы билимлеримиздин толықтырылыуы, тил билими тарийхының алға койған ең жоқарғы мақсети» деп атап өтеди (Филин. Л., 1972, с. 87). Демек Д.С.Насыров илимий машқаланы дурыс бағдарда алып барғанлықларының гууасы боламыз.

Деген менен ана тилимиздин тарийхын изертлеу қурамалы хәм қыйын шәрт-шараятларда алып барылған. Буның тийкарғы себеби, классиклеримиздин XVIII-XIX әсирлердеги дәретпелериниң қол жазбалары бизлердин күнлеримизге дейин жетип келмегенликлери менен тығыз байлыныслы болған. Бирақ,

олардың бийбаха шығармаларының халық өтмишин көздин қарашығындай қәстерлеген, қатықулақ қәриялардан жазып алынған қатарлар тил өзгешеликлерин анықлауда таяныш материаллары болып хызмет еткен.

Бир-бирлерине жақын болған қарақалпақ, қазақ хәм ноғай тиллери алымның итибарын өзине тартады. Бул тиллерди бир-бирлери менен салыстырыулары арқалы Кубла Арал бойы халықлар тиллерининң диалектлик байланысларын анықлауға ериседи.

Қарақалпақ тилиниң сөйлеу хәм әдебий қатнасларына көплеген мәселелерди бағышлайды. Қалаберсе бул тилдин халықлық сөйлеу диалектлик системасының өзгешеликлери менен говорларын классификациялап шығыулары менен бир қатарда олардың фонетикалық, морфологиялық хәм лексика-семантикалық дүзиліслерин ҳәр тәреплеме анализлеп шығады.

Нәтиждеде 1976-жылы Ташкент қаласындағы А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебияты илим-изертлеу институты жанындағы қәнигелестирилген Илимий Кеңесинде «Қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тилиниң қәлиплесиўи хәм оның диалектлик системасы» темасында докторлық диссертациясын табыслы жақлап шығады.

Д.С.Насыров қарақалпақ тилиниң тарийхы менен оның диалектлик системасын жаратыўға еристи. Бундай түрдеги еки бағдар бойынша алып барылған илим-изертлеу жумысларының нәтижелери арқалы түркологияда өз орнының белгилениўине себепши болды. Усыған байланыслы бурынғы аўқам Илимлер академиясының тил хәм әдебияты бөлими жанынан шөлкемлестирилген «Түркологиялық комитет»иниң, «Диалектология хәм тил тарийхы», «Миллий тиллердин ызыамлы раўажлануў жоллары» атамасындағы Илимий Кеңеслерине ағза болып сайланды. Әлбетте, алымның бундай түрдеги жумысшы топарларына араласуўы Қарақалпақстан тилши алымларының халық аралық илимий байланысларының орнатылыуларына тийкар салды.

Өткен әсирдин жетписинши жылларының ақырларына келип, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими жаныпан қарақалпақ тили бойынша илимий мектепти жаратыўға ериседи. Бундай мектептин тиклениўи республикамызда илимий дәрежели кадрлардың өсиўи менен бир қатарда ана тилимизди кең диапозонда изертлеу мүмкиншиликлери жүзеге келеди.

Өсип жетискен кадрларға басшылық етиўлери арқалы бир қатар илим-изертлеу жумысларының нәтижелери баспада жарық

кёрди.

Қала берсе бул жамаат сөзликлерди дүзиў жумысларына үлкен итибар берип, көп күш жумсаўлары арқалы китап болып жаратылыўына ерисе алды.

Баспада жарық көрген бундай шығармалар ҳазирги күнге дейин өз әҳмийетин жоғалтқанынша жоқ.

Ал, А.С.Пушкин атындағы тил ҳәм әдебияты институты жанындағы кәнигелестирилген Илимий Кеңесинде Д.Насыров пенен Е.Бердимуратовтың ағза болып сайланыўлары республика алымларының қарақалпақ тили бойынша диссертацияларын жақлаўға мүмкиншилик жаратты.

Бул илимий кеңесте бир қатар Қарақалпақстанлы тилши алымлар докторлық ҳәм кандидатлық диссертацияларын жақлап шығады. Нәтийжеде республикамызда бул тараў бойынша илимий дәрежели кадрлар менен толықтырылады. Жүзеге келген бундай жағдай Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанынан кәнигелестирилген Илимий Кеңести шөлкемлестириўге қолайлы шәрт-шараятлардың жаралыўларына себепши болады. Өзиниң шөлкемлестириўшилик ҳәрекетлери нәтийжесинде бундай кеңести ашыўға ериседи. Нәтийжеде тез пәтлер менен республикамызда тил ҳәм әдебияты илими бойынша илимий дәрежели кадрлар қатарға қосыла баслайды. Бул орында Д.Насыровтың шебер шөлкемлестириўшилик жумысларын көз алдымызға келтиремиз. Әлбетте, бундай түрдеги қолға киритилген жеңислери арқалы гуманитар илиминде үлкен абыройға ерисиўине себепши болды.

Д.С.Насыровтың елге ислеген хызмети хұрмет пенен баҳаланды. Оған Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери атағы берилди. Бир неше орден ҳәм медаллар менен сыйлықланды. Алымның өмири ҳәм дәретиўшилик жолы жетпис, сексен, тоқсан жыллық юбилейлеринде белгиленди.

Жуўмақлап айтқанда, Д.С.Насыров XX әсир миллий қарақалпақ тилши илимпазларының сәркардасы болып, мазмунлы өмир жолын басып өтті.

Жуўмақлаў

Өзбекстан өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин Қарақалпақстан Республикасы болып өз статусын көтериўи менен бирге өзиниң конституциясы, герби, байрағы, гимнине ийе болды.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

жанынан қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша кәнигелестирилген Илимий Кеңес шөлкемлестирилди. Ендиликте излениўшилер алыс қалаларға бармай өзимиздиң республикамызда диссертацияларын жақлап шығыў мүмкиншиликлерине ийе болды.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде қарақалпақ тили, ал Әжинияз атындағы Нөкис педагогикалық институтында қарақалпақ тилин оқытыў методикасы кафедралары билимлендириў бағдарында бакалавр хәм магистрлерди таярламақта. Соның менен қатарда бул кафедраларда илимий дәрежели кадрларды таярлаў мақсетинде докторантура курсы ашылған. Сол себепли илимий дәрежели кадрлардың көрсеткишлери жоқары дәрежеге жеткен.

Қарақалпақ әдебияты хәм тил билиминин машқалалары бойынша Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтындағы алымлар жұмыс алып барып атыр. Алымлардың күши менен халық дүрданалары болып есапланған Қарақалпақ фольклорының жүз томлығы баспадан басылып шықты. Көп томлықтың баспада жарық көриўи үлкен сиясий хәм тарийхый ўақыялар қатарынан орын алды. Бул көп томлықтың басылып шығыўына байланыслы халық аралық конференция өткерилди. Халқымыз қарақалпақ фольклоры жүз томлығының баспадан басылып шығыўын үлкен қуўаныш пенен қабыл етти.

Қарақалпақ поэзиясының ақсақалы Ибрайым Юсуповтың дөрөтпесинде жаратқан мына қатарлары ериксиз ядымызға түседи:

- Сонша қатал сүргинлерде жоғалмай,

Бул күнлерге жеткениңе қайылман.

Халқымыз репрессия, урыс, қуўдалаўлар менен ашлық жылларын басынан кеширген ауыр күнлерин басып өтсе де, өз ана тилине садық қалған жағдайда ғәрезсизлигимиздиң жакты күнлерине жетип кели.

Қ О С Ы М Ш А

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ НЫЗАМЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛ ҲАҚҚЫНДА (жаңа редакция)

Бул редакция 18.09.1996-ж. 197/І-санлы ҚР Нызамы менен тастыйықланған.

Усы Нызамға темендегилерге мууапык өзгерислер киргизилген: 28.12.2010-ж. 64/IV-санлы ҚР Нызамы.

1-статья. Қарақалпақ хәм өзбек тиллери Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили болып табылады.

2-статья. Қарақалпақ хәм өзбек тиллерине мәмлекетлик тил статусының берилиуи республика аймағында жасап атырған миллетлер хәм халықлардың өз ана тилин пайдаланыуында конституциялық хуқықларын кемситпейди.

3-статья. Қарақалпақстан Республикасының аймағында қарақалпақ хәм өзбек тиллеринин мәмлекетлик тил сыпатында хәрекет етиуинин хуқықый тийкарлары усы нызам хәм басқа да Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларының нызам актлери менен белгиленеди.

Бул нызам тиллерди турмыста, өз-ара қатнаста хәм диний және сыйынығушылық салт-дәстүрлерин аткарыуда пайдаланыуды тәртиплестирмейди.

Пукаралар миллетлер аралық қатнасық тилин өзлеринин қалеуинше таңлап алыу хуқықына ийе болады.

4-статья. Қарақалпақстан Республикасында барлық пукараларға мәмлекетлик тилди үйрениу хәм оның аймағында жасап атырған миллетлер хәм халықлардың тиллерине хұрмет пенен қатнас жасау ушын шараятлар жаратылады, бул тиллерди рауажландырыу ушын жағдайлар дүзип бериледи.

Пукараларды мәмлекетлик тилге үйретиу бийпул әмелге асырылады.

5-статья. Қарақалпақстан Республикасы мәмлекетлик тилде

хәрәкәт ететуғын мектепке шөкөмгә балалар мәкәмелерин дүзиү, ал миллий топарлар тығыз жасап атырған орынларда олардың тиллеринде де мектепке шөкөмгә балалар мәкәмелерин дүзүди тәмийинлейди. (30.06.2021-ж. 152/XX-санлы ҚР Нызамы тийкарында өзгерислер киргизилген).

6-статья. Қарақалпақстан Республикасында жасап атырған пукаралар оқыу тилин еркин таңлау хуқықына ийе.

Қарақалпақстан Республикасы мәмлекетлик тилде, сондай-ақ зәрүрлиги менен мүмкиншилигине қарап басқа да айырым тиллерде, улығума, кәсип-техникалық, орта арнаулы хәм жоқары билим алыуды тәмийинлейди.

7-статья. Мәмлекетлик тилдин рәсмий хәрәкәт етиу салаларында қарақалпақ хәм өзбек тиллериниң қолланылып атырған илимий кәделери хәм нормалары сақланады.

Мәмлекет, мәмлекетлик тилди байытыу хәм жетилистириуди, соның ишинде оған көпшилик тәрәпинен тән алынған илимий-техникалық хәм жәмийетлик сиясий терминологияны енгизиу есабынан байытыу хәм жетилистириуди тәмийинлейди.

Мәмлекетлик тилге жаңа илимий тийкарланған терминлер жәмийетлик додалаудан кейин Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кенесиниң тийисли комитетиниң келисими бойынша киргизиледи.

8-статья. Қарақалпақстан Республикасының нызам актлери, мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыу уйымларының басқа да хужжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледі хәм жәрияланады. Бұл хужжетлердин аудармалары зәрүр болған жағдайлап басқала айырым тиллерде жәрияланады.

Жергиликли ҳәкимият хәм басқарыу уйымларының хужжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледі хәм жәрияланады. Айырым миллетлердин уәкиллери тығыз жасап атырған орынларда жергиликли ҳәкимият хәм басқарыу уйымларының хужжетлери республиканың мәмлекетлик тилинде хәм сол миллет тилинде қабыл етиледі хәм жәрияланады.

9-статья. Мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыу уйымларында жұмыс мәмлекетлик тилде алып барылады хәм зәрүрлигине қарай басқа айырым тиллерге аударыу тәмийинленеди.

Республикада өткерилетуғын халық аралық әнжуманлардың жұмыс тили – мәмлекетлик тил, сондай-ақ қатнасушылардың өзлери таңлаған тиллер болып табылады.

10-статья. Қарханаларда, мәкәмслерде, шөлкөмлерде хәм жәмийетлик бирлеспелерде ис жүргизиу, есап-статистикалық хәм финансылық хужжетлер мәмлекетлик тилди билмейтуғын

жәмәәттерде мәмлекетлик тил менен бир қатарда басқа да тиллер-
де әмелге асырылығуы мүмкин.

11-статья. Суд ислери мәмлекетлик тилде ямаса сол жердеги көпшилик халықтың тилинде жүргизиледи. Исте катнасып атырған, суд ислери жүргизилип атырған тилди билмейтуғын адамларға дилмаш арқалы ис материаллары менен танысыу, суд процесинде катнасыу ҳуқықы ҳәм судта өз ана тилинде шығып сөйләу ҳуқықы тәмийинленеди.

Қарханалар, шөлкемлер ҳәм мәкемелер арасындағы экономикалық тартысларды қарап шығыу ҳәм шешим қабыл етиүде мәмлекетлик тил қолланылады. Экономикалық тартыслар тәрептердің келисими менен басқа да тилде қарап шығылыуы мүмкин.

12-статья. Қарақалпақстан Республикасында нотариаллық ҳәрекетлер мәмлекетлик тилде әмелге асырылады. Пуқаралардың талап етиуи бойынша нотариус ямаса нотариаллық ҳәрекетлерди орынлаушы адам тәрепинен рәсмийлестирилген ҳужжеттин тексти рус тилинде ямаса мүмкиншиликлер бар болса басқа да мақул болған тилде бериледи. (ҚР 28.12.2010-ж. 64/IV-санлы Нызамы тийкарында өзгерислер киргизилген).

13-статья. Пуқаралық ҳалат актлери, адамның ким екенлигин ҳәм оның ҳуқықларын тастыйықлайтуғын ҳужжетлер мәмлекетлик тилде рәсмийлестириледі, ал зәрүр болған жағдайда басқа айырым тилде тәкирарлануы мүмкин.

14-статья. Қарақалпақстан Республикасының аймағында жасап атырған адамларға, мәмлекетлик шөлкемлер ҳәм мәкемелерге, жәмийетлик бирлеспелерге арзалар, усыныслар, шағымлар менен мәмлекетлик ҳәм басқа да тиллерде муражат етиу ҳуқықы тәмийинленеди.

15-статья. Қарақалпақстан Республикасында жасап атырған адамлар қандай миллетте екенлигине қарамастан өз исмин, әкесиниң атын ҳәм фамилиясын, миллий тарийхый дәстүрлерге мууапық түрде жазыу ҳуқықына ийе болады.

16-статья. Телевидение керсетулері ҳәм радио еситтириулері мәмлекетлик тилде, сондай-ақ, басқа тиллерде алып барылады.

17-статья. Баспа жұмысы мәмлекетлик тилде, ал талаптарды есапқа алыу менен басқа да тиллерде әмелге асырылады.

18-статья. Почта-телеграф жөнелтпелері мәмлекетлик тилде ямаса пуқаралардың тилеги бойынша басқа тилде әмелге асырылады.

19-статья. Мәкемелер, шөлкемлер ҳәм жәмийетлик бирлеспе-

лер мөрлеринин, штампларының, бланкаларының текстлери мамлекетлик тилде жазылады.

Қарақалпақстан Республикасы аймағында жайласқан халықаралық шөлкемлер хәм мәкемелердин, бирликтеги кәрханалардын, сондай-ақ, миллий мәдений жәмийетлер хәм орайлардын мөрлеринин, штампларының, бланкаларының текстлери өзлери қәлеген тилде жазылады хәм мамлекетлик тилде текирарланады.

20-статья. Қыстырылып қойылатуғын атамалар, хабарландырығұлар, басқа жазылған қағазлар хәм басқа да көрсетпели, сондай-ақ, ауызша мағлыұмат текстлери мамлекетлик тилде рәсмийлестириледи хәм жәрияланады.

21-статья. Кәрханалардын ислеп шығарған өнимлери, мамлекетлик тилде, керек болған жағдайда хәм мүмкиншилигине қарап басқа да айырым тиллерде ярлықлар, инструкциялар, этикеткалар менен тамийинленеди.

22-статья. Республиканың хәкимшилик-аймақлық бирликлеринин, майданларының, көшелеринин хәм географиялық объектлеринин атамалары мамлекетлик тилде жазылады.

23-статья. Қарақалпақстан Республикасы халық аралық шәртнамасының текстлери, шәртнаманың өзинде басқа нәрсе нәзерде тутылмаған болса, мамлекетлик тилде хәм шәртлесийиши тәрәп (тәрәплер) тилинде дүзиледи.

24-статья. Қарақалпақстан Республикасында мамлекетлик ямаса басқа да тиллерге менсинбей ямаса қаслық пенен қатнас жасау кадаған етиледи. Пукаралардын қарым-қатнас, тәрбия хәм оқыу тилин таңлап алыу ҳуқықын әмелге асырыуына тосқынлық жасаушы адамлар нызам ҳужжетлерине мууапық жууапкер болады.

Халқымызды, әсиресе, жас әуладты миллий қәдириятларымызға мухаббат хәм садықлық руұхында тәрбиялауда қарақалпақ тилиниң әхмийети барған сайын артып атырғанын есапқа алып хәм де «Мамлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығын мүнәсип түрде белгилеу мақсетинде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кенесиниң Президиумы

Қ А Р А Р Е Т Е Д И:

1. Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминин Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты,

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министрлиги, Мәденият министрлиги, Кәсіплик билимлендириу басқармасы, Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамы, Журналистлер дәретиушилик аўқамы, Республика Мәнаўият хәм мәрифат орайының Қарақалпақстан бөлими, Өзбекстан жаслар аўқамының Қарақалпақстан Республикалық Кеңеси, Республикалық терминология орайы хәмде кең жәмийетшилик ўәкиллериниң усы жылдың ноябрь айында «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығын елимизде кеңнен белгилеу ҳаққындағы усыныслары мақуллансын.

2. «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығына таярлық көриу хәм оны өткериу бойынша шөлкемлестириу комитетиниң курамы 1-қосымшаға;

«Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығы мүнәсибети менен өткерилетуғын мәнаўий-мәрифий илажлардың бағдарламасы (кейинги орынларда Бағдарлама деп аталады) 2-қосымшаға муўапық тастыйықлансын.

3. Шөлкемлестириу комитети (К.Сариев)қа:

- қала хәм район ҳәкимликлери, жуўапкер министрлик хәм шөлкемлер менен биргеликте Бағдарламада белгиленген илажлардың жоқары дәрежеде өткерилиўин тәмийинлеу;

- улыўма билим бериу мектеплериниң оқыўшылары арасында қарақалпақ тили темасында шығармалар таңлаўын өткериу;

- театрлар менен кинотеатрларда, мәденият сарайларында уллы тулғаларымыз ҳаққындағы спектакльлер, көркем хәм хўжетли фильмлер қойыўды шөлкемлестириу;

- «Қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелери» атамасында Республикалық илимий конференция шөлкемлестириу;

- уллы шайырларымыз Бердак Қарғабай улының, Әжинияз Қосыбай улының, Ибрайым Юсуповтың ҳәйкеллерине гүл қойыу мәресимин шөлкемлестириу;

- жаңадан шөлкемлестирилген Ибрайым Юсупов атындағы дәретиушилик мектебинде хәм басқа да оқыу орынларында ана тилине бағышланған руўхый-ағартыўшылық илажларды өткериу;

- қала хәм районларда тил байрамына бағышланған әдебий-ағартыўшылық кешелер хәм жаңа китаплардың презентациясын өткериу;

- 30-ноябрь күни қала хәм районлардағы мәденият сарайларын-

да «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығына бағышланған байрам салтанатларын шөлкемлестириу илажларын көрсин;

4. «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығын белгилеуге таярлық көриу ҳәм өткериуе байланысly қаржылар Қарақалпақстан Республикасының республика бюджети, қала ҳәм районлардың жергиликли бюджет дәрәматларының артық орынланған бөлеги есабынан, сондай-ақ, қәуендерлик қаржылары есабынан қапланатуғыны белгилеп қойылсын.

5. Қарақалпақ мәмлекетлик университети (А.Реймов), Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты (А.Альниязов), Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты (Б.Отемуратов) қарақалпақ тилин илимий тийкарда ҳәр тәрәплеме рауажландырыу бойынша анық илажларды ислеп шықсын ҳәм оның орынланыуын тәмийинлесин.

6. Қарақалпақстан Республикасы Мәлимлеме ҳәм ғалаба коммуникациялар басқармасына (А.Бекмуратов), Қарақалпақстан Республикасы телерадиокомпаниясына (Б.Елманов) «Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз жыллығын белгилеуе байланысly илажларды кеңнен жарытып барыу усыныс етилсин.

7. Усы қарардың орынланыуын қадағалау Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси баслығының орынбасары А.Хамраевқа жүкленсин.

**«Мәмлекетлик тил ҳаққында»ғы Қарақалпақстан
Республикасы Нызамы қабыл етилгениниң отыз
жыллығына таярлық көриў ҳәм оны өткериў бойынша
шолкемлестириў комитетиниң**

ҚУРАМЫ

№	Фамилиясы ҳәм аты	Лауазымы
1	К.Сариев	Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң баслығы, Шолкемлестириў комитетиниң баслығы
2	М.Жуманов	Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси баслығының орынбасары, Шолкемлестириў комитети баслығының орын- басары
3	ШАбдиназимов	Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Республикалық терминология орайынның баслығы
4	А.Альниязов	Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим- изертлеў институтының директоры
5	Қ.Турдиев	Қарақалпақ Республикасы Мәдениет министри
6	А.Аяпов	Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў министри
7	А.Темирханов	Қарақалпақстан Республикасы Ишқи ислер министри
8	Д.Ходжиев	Қарақалпақстан Республикасы Денсаулықты сақлау министри
9	К.Қанглибеков	Қарақалпақстан Республикасы Кәсиплик билимлендириў басқармасының баслығы
11	Т.Баекеев	Мәлимлеме технологияларын ҳәм коммуника- цияларын раўажландыруў министрлиги Қарақалпақстан Республикасы аймақлық басқармасының баслығы
12	А.Бекмуратов	Қарақалпақстан Республикасы Мәлимлеме ҳәм ғалаба коммуникациялар басқармасының баслығы
13	Б.Елманов	Қарақалпақстан Республикасы телерадиокомпаниясының директоры
14	К.Каримов	Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының баслығы
15	К.Реймов	Қарақалпақстан Журналистлер дәретиўшилиқ аўқамының баслығы
16	Қ.Юсупов	Республика Манауият ҳәм мәрифат орайы Қарақалпақстан бөлиминин баслығы

17	Б.Низаматдинов	«Қарақалпақкино» миллий агентлигинин директоры
18	А.Данияров	Өзбекстан жаслар аўқамы Қарақалпақстан Республикалық Кеңесинин баслығы
19	Т.Романов	Пукаралардың өзін-өзі басқарыу уйымлары жумысын мууапыкластырыу бойынша Қарақалпақстан Республикасы Кеңеси баслығынын биринши орынбасары
20	А.Реймов	Қарақалпақ мәмлекетлик университетинин ректоры
21	Б.Отемуратов	Некис мәмлекетлик педагогикалық институтынын ректоры
22	Лауазымы бойынша	Қала хәм район хәкимлери

Еслетпе: Шөлкемлестириу комитети азгалары басқа жумысқа өткен жағдайда, комитеттин қурамына усы лауазымларға жаңадан тайынланған яки жууапкершилигине тийисли функциялар жүкленген шахслар киргизиледи.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Adelung J.Ch. Mithridates odep allgemeine Sprachenkunde. Erster theil. Berlin., 1806. p. 449-497.
2. Айымбетов Қ. Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972. 186-б.
3. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус: Изд-во «Қарақалпақстан», 1986. – с. 13.
4. Айымбетов М.К. Тил – миллеттин келбети, миллий садықлықтын нышаны. – Нөкис: НМПИ баспасы, 2014. 31-б.
5. Айымбетов М.К. Мәмлекетлик тил рауажланғу жолында // Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик берилиуиниң 30 жыллығына арналған «Қарақалпақ тил билими хәм түркий тиллериниң актуал мәселелери» атамасындағы илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис. НМПИ, 2020. 4-5-бб.
6. Беляев И. А. Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. – Ашхабад, 1917. вып. 3. – с. 4.
7. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – с. 10-16.
8. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков // Учебник для госуниверситетов. – М.: Высшая школа, 1969. – с. 350-354.
9. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилин изертлеушилер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2000. 52-б.
10. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 100-б.
11. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилин изертлеушилер. – Нөкис, 1984. 112-б.
12. Валиханов Ч. Т. 1. «О формах казахской народной поэзии». Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР. – 1961. – с. 196.
13. Benring J., Menges K. Classification on Turkish languages // В кн.: Philologiae Tircicae Fundament., 1959. №1. p. 1-10.
14. Даулетов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тил билими – Нөкис, 1999. 40-б.
15. Дусимов З. хәм баскалар. Ёзувлар тарихидан – Ургенч, 2000. 29-б.
16. Диваев А. А. Алтамыс батыр // «Сборник материалов для стилистики Сыр-Дарьинской области», том X. – Ташкент, 1902. с. 1-88.

17. Исаев М.И., Базиев А.Т. Язык и нация. – М., 1973. – с. 121.
18. Klaproth J. Asia polyglotta. Paris., 1823., p. 210-338.
19. Қошанов Қ.Т. Ана тилимизди елде тереңирек изертлеу хэм раўажландыруу мәселелери // Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик берилиўиниң 30 жыллығына арналған «Қарақалпақ тил билими хэм түркий тиллериниң актуал мәселелери» атамасындағы илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: НМПИ, 2020. 5-7-бб.
20. Қалилаев А. Берекет дарыған басаға. – Нөкис: «Билим», 2000. 76-б.
21. Лукашенец А.А. и др. Общество-язык-политика. – Минск: Изд-во: «Высшая школа», 1988. – с. 206.
22. Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение. /Сборник «Каракалпакия», Т.2. Л., 1934.
23. Мусаев К.М. Ленинские заветы и развитие тюркских языков СССР. – Советская тюркология. №2. 1988. – с. 7.
24. Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – с. 160.
25. Мельников Г.П. Алтайская гипотеза с позиции системной лингвистики // Проблемы общности алтайских языков. – Л.: «Наука», ЛО. 1971. – с. 65-76.
26. Мельников Г.П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии // Структура и история тюркских языков. – М.: «Наука», 1971. – с. 125-132.
27. Мажитов С. Қарақалпақ тилинде әлипбе. – Ташкент. 1925.
28. Мажитов С. Егеделер саўаты. – Ташкент. 1925. 113-б.
29. Михальченко В.Ю. Языковые проблемы содружества независимых государств // В кн.: Язык в контексте общественного развития. – М.: Изд-во РАН. 1994. – с. 9-27.
30. Menges K. Qaraqalpaq Grammar, Part One: Phonology.-New York: 1947. p. 101.
31. Matthews W.K. Languages of the U.S.S.R. New York., 1968. p. 76.
32. Насыров Д.С. Становление и развитие каракалпакской письменности. – Нукус: Изд-во «Каракалпакстан», 1987. – с. 39.
33. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Бекназаров. Каракалпақ тил билими бойынша библиографиялық көрсеткіш. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1978. 89-б.
34. Насыров Д.С., Айымбетов М.К. Каракалпакская терминология // В кн.: Формирование терминологии на титульных языках Республики Российской Федерации. – М.: Изд-во РАН. 2000. – с. 82-96.
35. Насыров Д.С. Развитие языкознания в каракалпаки. // В кн.: Исследования по каракалпакскому языку. – Нукус: Изд-во: «Каракалпакстан», 1971. – с. 5-27.

36. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Изд-во «Каракалпакстан». Нукус-Казань. 1976. – 389.
37. Насыров Д.С., Айымбетов М.К. Каракалпакская терминология в XX веке. – Нукус: Изд-во «Илим», 2013. – с. 23.
38. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка //Труды Хорезмской экспедиции. – Ташкент. 1933. – с. 3-27.
39. Пахратдинов Қ. хәм т.б. Қаракалпак филологиясы – Некис: «Қаракалпакстан», 2014. 52-6.
40. Самойлович А. Некоторые дополнения классификации турецких языков. – Пр., 1922. – с. 15.
41. Strahlenberg Ph. Das Nord und Ostliche Theil Von Europa und Asia. Stockholm. 1730. p. 23.
42. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. – Некис: «Билим», 2018. 123-6.
43. Урумбаев Ж. История советской школы Каракалпакии (1917-1930 гг.). – Нукус: Изд-во «Каракалпакстан», 1966. – с. 374.
44. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Историко-диалектологический очерк. Л., 1972. – с. 87.

МАЗМУНЫ

Кирисиу	3
I БАП. ШЕТ ЕЛ ТҮРКОЛОГЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ БОЙЫНША ИЗЕРТЛЕУЛЕРІ	7
1.0. Дәслепки ескертиулер	7
1.1. Тунғыш жаналықлар	8
1.2. Түркий тиллердің классификациялық машқаласы	11
1.3. Қарақалпақтар хақында легенда	13
1.4. «Алпамыс» дәстанының дәслепки қарақалпақ вариантының жазып алыныуы	13
1.5. Арнаулы изертлеулер	14
1.6. Жәрияланбаған қолжазбалар	15
Жуумақлау	17
II БАП. АРАБ ЖАЗЫҒЫНАН ЛАТЫНҒА ӨТИУ СИЯСАТЫ	18
2.0. Дәслепки ескертиу	18
2.1. Түрк секциясының шөлкемлестірилиуі	18
2.2. Билимлендириуідегі диний тәлиймат	19
2.3. Латынластырыу сийасатының хәуиж алыуы	22
2.4. Төрткүл педагогикалық техникумы	22
2.5. Ана тилимизди сақлап қалыу машқаласы	24
2.6. Отызыншы жыллардағы мәдений атланыс	25
2.7. Сабаклықлардың басылып шығыуы	26
2.8. Қарақалпақ тилиндегі театр	30
2.9. Бирден бир мәмлекетлик басқаларыушы тилди орнатыу сийасаты	32
2.10. Интернационаллық жазыуға өтиу жылларындағы уақыялар	33
2.11. Қарақалпақстан Халық билимлендириу комиссариатының буйрығы	35
2.12. Жол азабы	35
2.13. Экспедицияның алып барған жумыслары	36
2.14. Пикирлер плюрализми	38
2.15. Нәжим Даукараев (1905-1953)	39
Жуумақлау	45

III БАП. ЛАТЫН ЖАЗЫҰЫНАН РУС ШРИФТЫНА ӨТІҰ	
СИЯСАТЫ	47
3.0. Дәслепки ескертиулер	47
3.1. Қарақалпақ тил билиминиң дәслепки қалиплесиу тарийхы хаққында	48
3.2. Жаңа алфавит хәм орфографиялық машқалалар	52
3.3. Кириллицадағы сабақлықлар менен аударма жумыслар	54
3.4. XX асир қарақалпақ терминологиясы	56
3.5. Сөзликлерди дүзиу машқалалары	57
3.6. Библиографиялық көрсеткишлер менен очерклер	61
3.7. Қарақалпақ тилиниң фонетикасын изертлеу	62
3.8. Лексика, фразеология хәм лексикография	64
3.9. Морфологиялық изертлеулер	65
3.10. Синтаксислик изертлеулер	67
3.11. Кириллицадан кейинги сиясий ойынлар	69
3.12. Қарақалпақ сөз формаларының жасалтыу механизмлериндеги лингвостология	70
Жуумақлау	73

IV БАП. ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ	
ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ	75
4.0. Дәслепки ескертиулер	75
4.1. Тил хаққындағы ызам	75
4.2. Ғәрезсизлик жылларындағы латынластырыу сиясаты	78
4.3. Информациялық технологиялық дәуириндеги жазыу	79
4.4. Мәмлекетлик тил хаққындағы жаңа редакция	81
4.5. Қарақалпақ тилши алымларының сәркардасы	82
Жуумақлау	85

ҚОСЫМША	87
Пайдаланған әдебиятлар	95

Айымбетов М.К.
Қарақалпақ тилинің жаңа тарихы бойынша очерклер.

Нукус «Илим» 2021

Редактор:
Компьютерная верстка:
Корректор:

Альниязов А.И.
Султангулова В.
Бескимбетов А.М.

Баспахана лицензиясы: А1 № 137, 27.04.2009. Териўге берилген ўақыты 17.09.2021. Оригинал макеттен басыўға берилген ўақыты 15.10.2021. Қағаз форматы 60x84^{1/6}. Times гарнитурасы. Шартли баспа табак 7. Есап баспа табак 5,3. Жами 300 нуска. Буйыртпа В-95. Баҳасы шартнама бойынша.

«Илим» баспасы. 230100, Нөкис қаласы, Бердах гузары, 41. Tel.: (+99861) 2229894 e-mail: <http://aknuk.uz/vestnik.htm>
Реестр № 01-040.

«FARMA PRINT» ЖШЖ типографиясында басып шығарылды. Нөкис қаласы,
Т.Қайыпбергенов көшесі, 54-жай.